

Ο Αριστοτέλης ιστορικός της φιλοσοφίας

(αντίστοιχο κεφάλαιο της Εισαγωγής στα «ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ» του ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ)

Βασίλης Κάλφας

I

Από τη βιογραφική παράδοση παραδίδεται ότι ο Πλάτων είχε αποδώσει στον Αριστοτέλη το προσωνύμιο «ο αναγνώστης»¹. Ο χαρακτηρισμός αυτός μπορεί να παρέπεμπε στη μεγάλη ευρυμάθεια του Αριστοτέλη, δεν αποκλείεται όμως να είχε και ειρωνική χροιά, αν σκεφτεί κανείς ότι οι φιλόσοφοι δεν ευνοούσαν πάντοτε την πολυμάθεια², και ειδικά ο Πλάτων δεν φαίνεται να είχε σε ιδιαίτερη εκτίμηση όσους πίστευαν ότι κέρδιζαν σε σοφία «τρεφόμενοι» αποκλειστικά από τις γραπτές γνώμες των προγενεστέρων³. Ανεξάρτητα από το κίνητρο του Πλάτωνα, είναι γεγονός ότι ο Αριστοτέλης εγκαινιάζει μια καινοφανή μέθοδο προσέγγισης των γραπτών κειμένων. Κατά τον Düring, ενώ «οι περισσότεροι από τους νεαρούς μαθητές της Ακαδημίας “άκουγαν” βιβλία, ο Αριστοτέλης διάβαζε βιβλία με τον τρόπο που τα διαβάζουμε και εμείς»⁴. Στα *Τοπικά* συστήνει στον επίδοξο διαλεκτικό την εκμετάλλευση των γραπτών κειμένων του παρελθόντος για τη συναγωγή πινάκων, που θα αποτελέσουν μια εύχρηστη παρακαταθήκη έγκυρων απόψεων:

«Πρέπει να κάνουμε και επιλογή [προτάσεων] από τα γραπτά κείμενα, και να συνθέτουμε πίνακες για κάθε γένος όντων, τοποθετώντας εξ αρχής το κάθε γένος ξεχωριστά, για παράδειγμα, «το αγαθό» ή «το έμβιο ον» - και μάλιστα «το αγαθό» ως προς όλες του τις πλευρές, ξεκινώντας από την ουσία. Πρέπει επίσης να σημειώνουμε κάθε φορά και τις γνώμες των επωνύμων, όπως λ.χ. ότι ο Εμπεδοκλής υποστήριξε ότι τα στοιχεία των σωμάτων είναι τέσσερα γιατί αυτό που έχει υποστηρίξει κάποιος διάσημος μπορεί πιο εύκολα να γίνει αποδεκτό»⁵.

Ακολουθώντας τη συμβουλή του Αριστοτέλη, ο εμπλεκόμενος σε μια διαλεκτική διαμάχη αποκτά ένα ακόμη βέλος στη φαρέτρα του. Άλλο βάρος έχει ένα εύλογο επιχείρημα, και άλλο ένα επιχείρημα που επιπλέον αξιοποιεί γνώμες ανθρώπων με φήμη και κύρος. Η προσφυγή ωστόσο σε γενικά αποδεκτές πεποιθήσεις, σε αντιλήψεις που άντεξαν στο πέρασμα του χρόνου, δεν ενισχύει μόνο την πειθώ των λόγων μας, αλλά είναι και μια ένδειξη για την αλήθεια τους.

Μιλώντας για τη θεϊκή φύση του ουρανού και την αιωνιότητα του, ο Αριστοτέλης θεωρεί αποφασιστική ένδειξη για την αλήθεια των θέσεων του το γεγονός ότι τις ίδιες απόψεις είχαν όλοι όσοι ασχολήθηκαν με τα ουράνια, «και βάρβαροι και Έλληνες... στην ολότητα του παρελθόντος χρόνου, όπως φαίνεται από τις παραδόσεις που πέρασαν από τη μια γενιά στην επόμενη»⁶. Και αιτιολογεί τη σύμπτωση των απόψεων με την πεποίθηση ότι οι ίδιες αλήθειες επανεμφανίζονται στην ανθρώπινη ιστορία, «φθάνουν και ξαναφθάνουν ως εμάς, όχι μια και δύο φορές αλλά απειράριθμες»⁷.

Κατά μια έννοια λοιπόν, η ανθρώπινη σκέψη θα μπορούσε να ιδωθεί υπό εξελικτικό πρίσμα, ως συνεχής επαναφορά των ίδιων βασικών ερωτημάτων και βαθμιαία βελτίωση των απαντήσεών μας, ως διαδικασία συσσώρευσης γνώσεων και λύσεων. Υπάρχουν αριστοτελικά χωρία που όντως μαρτυρούν μια τέτοια προσέγγιση.

«Όλοι έχουν πει κάτι για τη φύση· και ενώ ο καθένας ξεχωριστά δεν προσφέρει τίποτε ή προσφέρει ελάχιστα σ' αυτή την έρευνα, όλοι μαζί σε συνδυασμό δημιουργούν μια σημαντική παρακαταθήκη... Το δίκαιο λοιπόν είναι να παίρνουμε υπόψη μας όχι μόνο τις γνώμες που κι εμείς μοιραζόμαστε, αλλά ακόμη και τις πιο επιπόλαιες, γιατί κι αυτές έχουν συμβάλει σε κάτι, αφού τουλάχιστον έχουν προετοιμάσει τη δική μας ερευνητική διάθεση»⁸.

Ενίσχυση της διαλεκτικής μας ικανότητας, επαναδιατύπωση των βασικών μας ερωτημάτων, αποτίμηση του παρόντος, συνέχεια και καινοτομία... Ο Αριστοτέλης δείχνει να έχει πολλούς λόγους για να στραφεί στη συστηματική μελέτη των παλαιότερων στοχαστών. Ας δούμε πώς ακριβώς αξιοποιεί φιλοσοφικά αυτή τη γνώση.

II

Οι πολλαπλές αναφορές του Αριστοτέλη στους προγενέστερους φιλοσόφους και η διεξοδική ανάλυση των θέσεών τους μας επιτρέπουν να λέμε ότι από τον Αριστοτέλη ξεκινά η ιστορική σύλληψη της φιλοσοφίας - συχνά λέγεται ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος ιστορικός της φιλοσοφίας.

Η πρωτιά του Αριστοτέλη θεμελιώνεται στη διαφορετική στάση του Πλάτωνα. Η αλήθεια είναι ότι ο Πλάτων δεν έλκεται ιδιαίτερα από την ιστορία. Δεν διστάζει να καταφύγει σε ακραίους αναχρονισμούς -ο Μενέξενος-, όπου ο Σωκράτης εμφανίζεται να εκφωνεί τον επιτάφιο λόγο των πεσόντων Αθηναίων σε μια μάχη που έγινε μετά τον θάνατό του, είναι, το πιο προκλητικό παράδειγμα-, ενώ, όταν αναφέρεται στο παρελθόν, προσπερνά το κοντινό και ανασυνθέτει ένα απώτατο, εμφανώς μυθικό παρελθόν, ακολουθώντας την τάση των τραγικών ποιητών και των ρητόρων, που δεν διαχωρίζουν την ιστορία από τη μυθολογία. Με την ίδια άνεση, στο πεδίο της φιλοσοφίας, παρουσιάζει τον νέο Σωκράτη να συζητά με τον γέρο Παρμενίδη για τη «σωκρατική» θεωρία των Ιδεών, σε μια συνάντηση που όλοι οι αναγνώστες του γνωρίζουν ότι δεν έγινε ποτέ.

Αν εξαιρέσει κανείς τον Παρμενίδη, ελάχιστες είναι οι άμεσες αναφορές του Πλάτωνα στους Προσωκρατικούς. Για να δώσω ένα παράδειγμα, ο Πλάτων αναφέρει επωνύμως τον Εμπεδοκλή μόνο 2 φορές, ενώ ο Αριστοτέλης 132. Η αγωνία του Πλάτωνα είναι να οριοθετήσει τον ρόλο του φιλοσόφου απέναντι στους ανταγωνιστές του, απέναντι στον ποιητή, αλλά και στον πολιτικό, στον ρήτορα ή σε αυτόν που ο ίδιος βαφτίζει «σοφιστή». Στην ουσία ο Πλάτων ιδρύει τη φιλοσοφία⁹. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στην εξασφάλιση μιας προνομιακής γνωστικής περιοχής για τον νεοσύστατο κλάδο, όχι στη σκιαγράφηση της ιστορίας του. Αν πάντως ψάχναμε στα πλατωνικά κείμενα για ένα χρονικό όριο, από το οποίο κατά τον Πλάτωνα ξεκινά η φιλοσοφία, θα έπρεπε να το τοποθετήσουμε στον Σωκράτη και τη λεγόμενη στροφή στον άνθρωπο. Αυτό διαφαίνεται από το αυτοβιογραφικό χωρίο του *Φαίδωνα*¹⁰, από τη περιφρόνηση με την οποία ο Πλάτων μιλά στον *Σοφιστή* για τους Προσωκρατικούς¹¹, αλλά κυρίως από το γεγονός ότι τοποθετεί δραματουργικά όλους τους διαλόγους του στα τελευταία 30 χρόνια του 5ου αιώνα, στα χρόνια της πνευματικής κυριαρχίας του Σωκράτη.

Από εντελώς διαφορετικό σημείο ξεκινά ο Αριστοτέλης. Ως μέλος του πλατωνικού κύκλου δεν έχει καμία αμφιβολία ή αγωνία για την ύπαρξη της φιλοσοφίας. Έχει από τα πρώτα χρόνια της μαθητείας του αποδεχτεί την ένταξή του σε μια σχολή, η οποία αποδέχεται την αυθεντία του Πλάτωνα και αναγνωρίζει ως καταγωγικούς της ήρωες τον Πυθαγόρα, τον

Παρμενίδη και τον Σωκράτη. Το πρόβλημα την εποχή του Αριστοτέλη είναι ότι, πέρα από τους Πλατωνικούς, και άλλοι μιλούν πλέον εν ονόματι της φιλοσοφίας: ο Ισοκράτης είναι σίγουρα ένας απ' αυτούς -και μάλιστα επικρίνοντας ρητώς την πλατωνική αντίληψη του φιλοσοφείν-, αλλά και ο Ξενοφών, ο Λυσίας, ο Αλκιδάμας, ο Αισχίνης και πιθανότητα οι άλλοι επίγονοι του Σωκράτη. Νόημα λοιπόν πλέον έχει να διευκρινιστεί η ειδικά πλατωνική προσέγγιση της φιλοσοφίας και η διαφοροποίησή της από άλλες σύγχρονες φιλοσοφικές προσεγγίσεις. Με αυτόν τον σκοπό, λένε οι ειδικοί, δημοσιεύει ο Αριστοτέλης τον *Προτρεπτικό* του, έχοντας στο νου του την *Αντίδοσιν* του Ισοκράτη. Εκεί ο Ισοκράτης είχε υποστηρίξει ότι η άξια λόγου φιλοσοφία δεν ταυτίζεται με τις «τερατολογίες των παλαιών σοφιστών», δηλαδή των Προσωκρατικών, ούτε με τους «ἐν τοῖς ἐριστικοῖς λόγοις δυναστεύοντας καὶ τοὺς περὶ τὴν ἀστρολογίαν καὶ τὴν γεωμετρίαν καὶ τὰ τοιαῦτα τῶν μαθημάτων διατρίβοντας»¹², δηλαδή με τους Πλατωνικούς. Αντιθέτως, η πραγματική φιλοσοφία έχει πολύ πιο προσιτή και ταπεινή αποστολή: δεν διαφέρει ιδιαίτερα από την καθιερωμένη παιδεία, την «διατριβὴν τὴν τοιαύτην, ἣν οἱ παῖδες ἐν τοῖς διδασκαλείοις ποιοῦσιν»¹³. Ο Ισοκράτης θεωρεῖ σοφούς «αυτοὺς που μποροῦν να επιτύχουν με τις γνώμες τους το καλύτερο δυνατό κατά περιστάσιν»¹⁴, ενώ φιλόσοφους ονομάζει ὅσους αντλούν από τη συναναστροφή τους με τους σοφούς «τάχιστα» μια παρόμοια επιτηδειότητα, που ουσιαστικά συνοψίζεται στη ρητορική δεινότητα και την καλή διαχείριση των ιδιωτικών και δημόσιων υποθέσεων¹⁵.

Ο *Προτρεπτικός* του Αριστοτέλη, ὅπως μαρτυρεῖ και ο τίτλος του, είναι ἓνας δημόσιος λόγος, γραμμένος από ἓνα μέλος του πλατωνικού κύκλου, με στόχο την υπεράσπιση της ακαδημαϊκῆς αντίληψης της φιλοσοφίας. Στον λόγο αυτό, ο Αριστοτέλης θα προβάλλει την κυρίαρχη θέση της φιλοσοφίας ως της κατ' ἐξοχὴν ἐλεύθερης γνώσης, την αποδέσμευσή της από κάθε πρακτικὴ χρησιμότητα, τη συγγένειά της με τις μαθηματικὲς επιστῆμες. Τα ἴδια ακριβῶς γνωρίσματα θα αποδώσει στη φιλοσοφία και σε ἓνα ἄλλο, πασίγνωστο κείμενο: στο *Α των Μετά τα φυσικά*.

Ο Αριστοτέλης, ὅπως είπαμε, αναφέρεται συνεχῶς σε ὅλο το πλάτος του ἔργου του στις γνώμες των προγενέστερων φιλοσόφων. Μόνο ὅμως στο *Α* επιχειρεῖ μια εξιστόρηση της γέννησης και της εξέλιξης της φιλοσοφίας, ἀρχίζοντας από τον Θαλή και φθάνοντας ως τον Πλάτωνα και τους μαθητές του, σεβόμενος τη χρονικὴ ἀκολουθία¹⁶. Από το κείμενο αυτό ἔχει στην οὐσία προκόψει ἡ εἰκόνα του Αριστοτέλη ως ιστορικοῦ της φιλοσοφίας, ἐνῶ στην ἀνασυγκρότηση που επιχειρεῖται στο κείμενο αυτό στοχεύουν οἱ αιτιάσεις ἢ τα ἐγκώμια για τὴν ποιότητα της ιστορίας της φιλοσοφίας που συνθέτει ο Αριστοτέλης. Είναι λοιπόν πιθανόν ὅτι το *Α* γράφηκε κι αυτό ως ἀπάντηση του Αριστοτέλη και της πλατωνικῆς σχολῆς στη ἰσοκράτεια ἀντίληψη της φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης θα υπερασπιστεῖ ἓνα φιλοσοφία καθαρὰ θεωρητικὴ, ἓνα φιλοσοφία προσανατολισμένη στη μελέτη των ἀύλων μορφών. Στην ιστορικὴ της ἐκφάνση ἡ φιλοσοφία αὐτὴ παίρνει μορφή με τον Πλάτωνα και τους μαθητές του. Ο Αριστοτέλης λοιπόν, μιλώντας ἀκόμη ως πλατωνικός¹⁷, ἀναλαμβάνει να δείξει πῶς ἀναδύθηκε βαθμιαία ἡ πλατωνικὴ θεωρία των Ἰδεῶν ξεκινώντας από τα πρώτα βήματα της θεωρητικῆς ἀναζήτησης στην Ἰωνία του 6ου αἰῶνα π.Χ.

III

Στο Α των Μετά τα φυσικά ο Αριστοτέλης ανασυνθέτει με μαεστρία τον προβληματισμό του (υποτιθέμενου) μέσου ανθρώπου της εποχής του, ενός ανθρώπου που «επιζητεί εκ φύσεως τη γνώση», στην προσπάθειά του να απαντήσει στο παραδοσιακό ερώτημα «τι είναι σοφία». Κατά τον Αριστοτέλη, οι άνθρωποι αυτοί εκτιμούν περισσότερο τον επιστήμονα από τον επιτυχημένο τεχνίτη, την αιτιακή γνώση από την περιγραφική, τη θεωρία από την εμπειρία. Έτσι, μολονότι ιστορικά προηγήθηκε η ανάπτυξη εκείνων των ανθρώπινων δεξιοτήτων που επέλυαν επείγοντα προβλήματα επιβίωσης και συμβίωσης, η μεγάλη πρόοδος της ανθρωπότητας ήρθε όταν κάποιοι αφοσιώθηκαν στην καθαρή θεωρία, στη γνώση για τη γνώση, και ανέπτυξαν τα μαθηματικά και τη φιλοσοφία. Από τέτοιου είδους διαπιστώσεις, ο Αριστοτέλης φθάνει σε έναν πρώτο ορισμό της «σοφίας»: «σοφία είναι η γνώση κάποιων αρχών και αιτιών» (ή σοφία περὶ τινος ἀρχᾶς καὶ αἰτίας ἐστὶν ἐπιστήμη, 982α2).

Στο 2ο κεφάλαιο του Α ο Αριστοτέλης θα εξειδικεύσει αυτόν τον ορισμό. Αν και δεν ομολογείται ευθέως, ζητούμενο δεν είναι πια το τι είναι η γενική σοφία, αλλά το τι είναι η φιλοσοφία, και μάλιστα στην εδραιωμένη ακαδημαϊκή της εκδοχή. Ο Αριστοτέλης θα προσφύγει, όπως δηλώνει, στα «ένδοξα»¹⁸, στις κοινές δηλαδή αντιλήψεις για τον φιλόσοφο και τη φιλοσοφία (982α6) και με βάση αυτές θα προσπαθήσει να προσδιορίσει τι είδους γνώση είναι η φιλοσοφία - ποιων ακριβώς αρχών και αιτιών είναι γνώση η φιλοσοφία. Με τη διατύπωση έξι διαλεκτικών συλλογισμών, ο Αριστοτέλης, όπως είδαμε, συμπεραίνει ότι η επιζητούμενη γνώση είναι η «θεωρητική γνώση των πρώτων αρχών και αιτιών» (982β9). Αυτός είναι ο βασικός ορισμός της φιλοσοφίας, που γίνεται αποδεκτός στο Α των Μετά τα φυσικά. Η εικόνα θα συμπληρωθεί με την επισήμανση ότι η φιλοσοφία είναι μια γνώση θεϊκή, αφενός γιατί είναι η γνώση που αρμόζει στο θείο και αφετέρου γιατί μελετά τα θεϊκά πράγματα.

Αν η φιλοσοφία είναι η θεωρητική γνώση των πρώτων αρχών και αιτιών, τότε το επόμενο ερώτημα, που φυσιολογικά προκύπτει, είναι ποιες είναι αυτές οι πρώτες αρχές και αιτίες. Το ερώτημα αυτό θα οδηγήσει τον Αριστοτέλη στην εξιστόρηση της προγενέστερης φιλοσοφίας, όπου αφιερώνεται το κύριο μέρος του βιβλίου Α. Ο τρόπος όμως με τον οποίο θα γίνει η μετάβαση στο παρελθόν είναι ενδιαφέρον. Θα περίμενε ίσως κανείς από τον Αριστοτέλη, γνωρίζοντας και την πρακτική που ακολουθεί συνήθως στα διδακτικά του έργα, να προχωρήσει «επαγωγικά»: να παραθέσει τις απόψεις των προγενεστέρων, να εντοπίσει κρίσιμα προβλήματα και «απορίες», και τελικά να δώσει τη δική του λύση. Εδώ όμως κάνει περίπου το αντίθετο. Δηλώνει ευθέως ότι ο ίδιος γνωρίζει επακριβώς ποια είναι τα πρώτα αίτια και, παραπέμποντας στην έρευνα που έχει διεξαγάγει στα Φυσικά¹⁹, αρκείται στην απαρίθμησή τους: πρόκειται βεβαίως για τα τέσσερα γνωστά αριστοτελικά αίτια - την ύλη, το είδος, το ποιητικό αίτιο και το τέλος. Το πώς ο ίδιος έφθασε στην τετραμερή αυτή διάκριση, δεν μας το αποκαλύπτει· ούτε όμως η παραπομπή στα Φυσικά μας βοηθά ιδιαίτερα, αφού, τόσο εκεί όσο και στα άλλα αριστοτελικά κείμενα όπου γίνεται μνεία των τεσσάρων αιτιών, ο Αριστοτέλης αποσιωπά την οδό της ανακάλυψής τους. Τι εξυπηρετεί τότε η αναδρομή στους προηγούμενους φιλοσόφους; Η δικαιολόγηση που δίνει ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

«Τώρα όμως είναι η ώρα να στραφούμε και σε εκείνους που επιχείρησαν, πριν από εμάς, να προσεγγίσουν τα όντα και να φιλοσοφήσουν για την αλήθεια των πραγμάτων. Γιατί είναι φανερό ότι και εκείνοι κάνουν λόγο για κάποιες αρχές και αιτίες. Η αναδρομή στο έργο τους θα είναι

λοιπόν χρήσιμη για την πορεία της δικής μας έρευνας. Γιατί είτε θα ανακαλύψουμε κάποιο άλλο είδος αιτίας είτε θα βεβαιωθούμε (μάλλον πιστεύομεν) ότι οι αιτίες που εμείς αναφέρουμε είναι οι σωστές» (9831-7).

Η αναδρομή στο παρελθόν δείχνει να είναι μια διαδικασία επικυρωτική. Η εγκυρότητα μιας βασικής θέσης -της *ύποθέσεως* των τεσσάρων αιτίων- θα κριθεί με βάση τη συμφωνία της με τις παλαιότερες απόψεις: «γιατί είτε θα ανακαλύψουμε κάποιο άλλο είδος αιτίας είτε θα βεβαιωθούμε ότι οι αιτίες που εμείς αναφέρουμε είναι οι σωστές». Ο Αριστοτέλης θα προχωρήσει λοιπόν στην έκθεση των απόψεων των προγενεστέρων για τις αρχές των όντων και τη φυσική αιτιότητα. Το ότι η έκθεση αυτή παίρνει τελικά τη μορφή ιστορικής αφήγησης δεν πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητη επιλογή. Κανείς πριν από τον Αριστοτέλη δεν είχε επιχειρήσει κάτι παρόμοιο. Κανείς δεν είχε προσπαθήσει να προσδιορίσει πότε ακριβώς γεννήθηκε η φιλοσοφία, ποια προβλήματα αντιμετώπισε, από ποιους δρόμους πέρασε, πώς έφτασε ως το παρόν. Έχουμε επομένως μπροστά μας το πρώτο δείγμα γραφής της ιστορίας της φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης θα ξεκινήσει από τον Θαλή και θα καταλήξει στον Πλάτωνα και τους μαθητές του. Η ιστορική του ανασυγκρότηση θα αποκαλύψει τη βαθμιαία και διαδοχική ανάδυση των τεσσάρων αιτίων. Το συμπέρασμα στο τέλος της ιστορικής διαδρομής επιβεβαιώνει, όπως άλλωστε αναμέναμε, την αριστοτελική προσέγγιση.

«Το συμπέρασμα που σίγουρα βγαίνει απ' αυτή την επισκόπηση είναι ότι κανείς απ' όσους μίλησαν για αρχές και αιτίες δεν ξέφυγε από το πλαίσιο που εμείς καθορίσαμε στα Φυσικά. Όλοι φαίνονται να αγγίζουν κάπως τις δικές μας αρχές, όμως με τρόπο συγκεχυμένο... Η μαρτυρία λοιπόν των προηγούμενων φιλοσόφων φαίνεται να ενισχύει την πεποίθησή μας ότι σωστά έχουμε καθορίσει τα αίτια, το πλήθος και τα είδη τους - καθώς όλοι αυτοί δεν μπόρεσαν να διακρίνουν κάποια άλλη αιτία. Επιπλέον, έγινε φανερό ότι πρέπει να αναζητήσουμε όλες τις αρχές με τον τρόπο τον δικό μας ή με κάποιον παρόμοιο τρόπο. Ας εξετάσουμε όμως τώρα τις πιθανές απορίες που γεννιούνται από τους ισχυρισμούς των προηγούμενων...» (988a20-23, b16-21).

Ακολουθεί η κριτική των προγενέστερων θεωριών, η επισήμανση των αδυναμιών και των αντιφάσεων τους, με ειδική έμφαση στην πλατωνική θεωρία των Ιδεών. Η κριτική θα αναδείξει ορισμένα κεντρικά ζητήματα, προβλήματα ζωτικής σημασίας για κάθε μελλοντική μεταφυσική. Η κριτική διερεύνηση του Α οδηγεί ευθέως στις «απορίες», που απασχολούν πλέον τον ίδιο τον Αριστοτέλη και εκτίθενται στο βιβλίο Β των Μετά τα φυσικά. Οι απορίες αυτές θα αποτελέσουν την ουσιαστική εισαγωγή στην αριστοτελική «πρώτη φιλοσοφία» και θα επιλυθούν με τον α ή β τρόπο στα επόμενα βιβλία του έργου του. Η θεμελιώδης σημασία των αποριών στον σχεδιάσμό κάθε φιλοσοφικής έρευνας τονίζεται όντως από τον Αριστοτέλη στην αρχή του Β.

«Το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνουμε, όταν θέλουμε να θεμελιώσουμε μια επιστήμη, είναι να προσδιορίσουμε τα σημεία που θα αποτελέσουν αντικείμενο των πρωταρχικών μας αποριών. Τα σημεία αυτά είναι οι διαφορετικές αντιλήψεις κάποιων προγενεστέρων για τα ζητήματα που μας απασχολούν και ίσως ακόμη κάποιο στοιχείο που πέρασε απαρατήρητο. Η καίρια διατύπωση των αποριών είναι το απαραίτητο εφόδιο γι' αυτούς που θέλουν να προχωρήσουν σωστά. Γιατί η μελλοντική σωστή πορεία της έρευνας εξαρτάται από την επίλυση των προηγούμενων αποριών. Κι όπως δεν μπορείς να λύσεις έναν δεσμό, όταν δεν τον γνωρίζεις, έτσι και η απορία στην οποία εμπλέκεται η σκέψη φανερώνει κάτι για το ίδιο το

αντικείμενο... Πρέπει λοιπόν να έχουμε εκ των προτέρων αντιληφθεί επακριβώς όλες τις δυσχέρειες, γιατί η γνώση των δυσχερειών αξίζει τον κόπο και γιατί αυτοί που αναζητούν κάτι, χωρίς προηγουμένως να διερωτηθούν γι' αυτό, μοιάζουν με όσους βαδίζουν χωρίς να ξέρουν πού πηγαίνουν. Και, επιπλέον, δεν θα βρει ποτέ κανείς αυτό που ψάχνει, αν δεν γνωρίζει τι ψάχνει γιατί δεν μπορεί να δει τον τελικό του στόχο, ενώ, αν είχε προηγουμένως διερωτηθεί, θα τον έβλεπε. Τέλος, έχει κατ' ανάγκην καλύτερη κρίση όποιος, λειτουργώντας όπως ο δικαστής απέναντι σε αντιδίκους, έχει δεχτεί να ακούσει όλες τις αντίθετες θεωρήσεις»²⁰.

Στο σημαντικό αυτό κείμενο θα επανέλθουμε.

IV

Η ιστορία της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη είναι συνοπτική: είναι ζήτημα αν καλύπτει πάνω από 10 σελίδες ενός σημερινού βιβλίου. Το σύντομο αυτό κείμενο αποτελεί ωστόσο έναν σημαντικό σταθμό στην ιστορία των ιδεών: είναι η πρώτη φορά που κάποιος επιχειρεί να καταγράψει συστηματικά τις διανοητικές εξελίξεις του παρελθόντος. Τον δρόμο που ανοίγει με το κείμενο αυτό ο Αριστοτέλης θα τον συνεχίσουν οι μαθητές του: ο Θεόφραστος θα εγκαταστήσει τη δοξογραφία, ο Εύδημος θα γράψει μια ιστορία της αστρονομίας, ο Στράτων μια ιστορία της φυσικής²¹. Αξίζει επομένως τον κόπο να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις κατευθυντήριες γραμμές της ιστορικής του ανασύνθεσης. Πώς αντιμετωπίζει ο Αριστοτέλης το παρελθόν, από πού ξεκινά και πού καταλήγει, πότε σέβεται τη χρονολογική διαδοχή των προγενεστέρων του και πότε όχι, ποιους αναφέρει και ποιους αποκλείει από την ιστορία του; Τα ερωτήματα αυτά σπανίως τίθενται στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Ο σημερινός αναγνώστης είναι τόσο εξοικειωμένος με την ιστορική προσέγγιση της φιλοσοφίας, ώστε δυσκολεύεται να αντιληφτεί πόσο καινοτομικό για την εποχή του είναι το εγχείρημα του Αριστοτέλη. Δεν θα βρούμε κατ' αρχάς στο κείμενο του Αριστοτέλη καμία προσπάθεια ακριβούς χρονολόγησης των παλαιότερων εξελίξεων. Το παρελθόν θα χωριστεί ουσιαστικά σε δύο περιόδους. Η γέννηση της φιλοσοφίας συντελείται με τον Θαλή, σε μια χρονική στιγμή που δεν προσδιορίζεται, αλλά από την οποία ο Αριστοτέλης μεταβαίνει άνετα στο παρόν, απαριθμώντας έναν σχετικά περιορισμένο κατάλογο επιγόνων. Η «προϊστορία» τώρα της φιλοσοφίας περιλαμβάνει τον Όμηρο, τον Ησίοδο, «*τούς παμπαλαίους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γένεσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντες*» (983 b28-29), για τις δοξασίες των οποίων ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό «*αρχαίες*» (984 a1, 989a11). Από την ιστορία της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη θα αποκλειστούν λοιπόν οι ποιητές που συστηματοποίησαν την ελληνική μυθολογία, όπως για άλλους λόγους, αξιολογικούς αυτή τη φορά, θα αποκλειστούν οι «ευτελείς» και οι «αγροίκοι» στοχαστές, σαν τον Ίππωνα (984a3), ή αυτοί που δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον για τη «φυσιολογία», σαν τους Ελεάτες (986 M2-17) και εμμέσως τον Σωκράτη και τους σοφιστές - ο Αριστοτέλης δεν ενδιαφέρεται στο κείμενό μας για την ιστορία της πρακτικής φιλοσοφίας.

Ο Θαλής λοιπόν αποτελεί ένα σημαντικό ορόσημο: είναι ο ιδρυτής (ο «*ἀρχηγός*» (983b20), λέει ο Αριστοτέλης) αυτής της φιλοσοφίας. Γιατί όμως ο Θαλής; Για τους συγχρόνους του Αριστοτέλη, ακόμη και για τον Πλάτωνα, ο Θαλής δεν είναι παρά ένας απ' τους Επτά Σοφούς, μια μορφή ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα. Και ο ίδιος άλλωστε ο Αριστοτέλης δεν δείχνει να γνωρίζει από πρώτο χέρι τις θεωρίες του Θαλή και μιλά γι' αυτές με πολύ μεγάλη επιφυλακτικότητα. Επομένως, το προφανές συμπέρασμα

είναι ότι η τοποθέτηση του Θαλή στην αφετηρία της φιλοσοφίας αποτελεί μια θεωρητική κατασκευή του Αριστοτέλη - μια καινοτομική απόφαση. Η απόφαση αυτή αιτιολογείται με το επιχείρημα ότι ο Θαλής είναι ο πρώτος που συνέλαβε το νερό ως αρχή και ως υλικό αίτιο. Είναι όμως ακόμη πιο προφανές, και ο Αριστοτέλης φυσικά το γνωρίζει, ότι δεν είναι δυνατόν να μίλησε ο Θαλής για αρχή και για ύλη. Άρα, εκείνο που φαίνεται να έχει σημασία για τον Αριστοτέλη είναι η εγκαθίδρυση ενός ορίου που διαχωρίζει τον φιλοσοφικό από τον μη φιλοσοφικό τρόπο σκέψης. Αποφασίζει να το τοποθετήσει στον Θαλή, γιατί στις ασαφείς και αμφίβολες διατυπώσεις του διάσημου σοφού διακρίνει ένα σπέρμα της δικής του αντίληψης του υλικού αιτίου. Μάλιστα ο Αριστοτέλης αναφέρει και την αντίθετη ερμηνεία, ότι δηλαδή με τον ίδιο πάνω κάτω τρόπο μιλούσαν για το νερό και οι ποιητές της μυθολογικής παράδοσης, οπότε, συμπεραίνουμε εμείς, ότι, σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, η φιλοσοφία αποτελεί συνέχεια του μυθολογικού τρόπου σκέψης. Στην ερμηνεία αυτή αφιερώνει ένα ειρωνικό σχόλιο²², πριν επιβεβαιώσει τη δική του οριοθέτηση στο πρόσωπο του Θαλή και πριν περάσει στους επόμενους «υλικούς μονιστές», τον Αναξιμένη και τον Διογένη, συμπληρώνοντας τη θεωρητική του κατασκευή.

Στο εσωτερικό τώρα της φιλοσοφίας η έκθεση του Αριστοτέλη ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη χρονολογική εξέλιξη²³. Στην ιστορική της διαδρομή από τον Θαλή στον Πλάτωνα, η φιλοσοφία αναπτύχθηκε με τη βαθμιαία ανάδυση των τεσσάρων αιτίων: κατά χρονολογική σειρά, πρώτο ανακαλύφθηκε το υλικό αίτιο, δεύτερο το ποιητικό, τρίτο το ειδικό και τέταρτο το τελικό. Ο Θαλής ήταν ο πρώτος που συνέλαβε κατά κάποιο τρόπο το υλικό αίτιο· στη συνέχεια ο Παρμενίδης, ο Εμπεδοκλής και ο Αναξαγόρας συνέλαβαν ασαφώς το ποιητικό αίτιο, οι Πυθαγόρειοι και κυρίως ο Πλάτων το ειδικό, ενώ, κατά τον Αριστοτέλη, κανείς δεν κατανόησε την καθοριστική δράση του τελικού αιτίου, μολονότι την υπαινίχθηκαν ο Εμπεδοκλής με τη φιλότιτα και το νείκος, ο Αναξαγόρας με τον Νου και ο Πλάτων με το Εν-Αγαθό. Αν στηριχτούμε στα στοιχεία που παραθέτει, μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε την ακόλουθη διαδοχή φιλοσόφων: Θαλής, άλλοι υλικοί μονιστές, Παρμενίδης, Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας, Δημόκριτος, Πυθαγόρειοι [;], Σωκράτης, Πλάτων, Ακαδημία. Στους υλικούς μονιστές ο Αριστοτέλης, εκτός από τον Θαλή, συγκαταλέγει τον Αναξιμένη, τον Διογένη (τον Απολλωνιάτη), τον (Πυθαγόρειο;) Ίππασο, τον Ηράκλειτο και εν μέρει τον Παρμενίδη. Οι αναφορές του ωστόσο σ' αυτούς τους στοχαστές δεν γίνονται με χρονολογική σειρά, αλλά ομαδοποιούνται με βάση το υλικό στοιχείο που προκρίνουν: «Ο Αναξιμένης και ο Διογένης θεώρησαν τον αέρα προγενέστερο του νερού και του έδωσαν την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στα απλά σώματα. Ο Ίππασος από το Μεταπόντιο και ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος υποστήριξαν το ίδιο για τη φωτιά» (984a5-8). θεωρώ απίθανο να μην γνώριζε ο Αριστοτέλης τη χρονική προτεραιότητα του Ηράκλειτου σε σχέση με τον Διογένη· απλώς στο σημείο δεν τον ενδιαφέρει η χρονική αλληλουχία. Ο Αριστοτέλης γνωρίζει ακόμη ότι ο Εμπεδοκλής και ο Αναξαγόρας είναι περίπου σύγχρονοι· αποφασίζει να εξετάσει πρώτα τον Εμπεδοκλή, με το επιχείρημα ότι, «μολονότι ο Αναξαγόρας ήταν μεγαλύτερος στην ηλικία, ήταν μεταγενέστερος στα έργα» (984a11-13). Τι σημαίνει όμως «μεταγενέστερος στα έργα»; Ότι έγραψε αργότερα τα έργα του ή ότι η σκέψη του ήταν πιο προωθημένη; Όπως έχει ήδη αντιληφθεί ο Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, η επισήμανση του Αριστοτέλη δεν είναι χρονολογική αλλά αξιολογική²⁴. Άλλωστε, λίγο παρακάτω, ο Αριστοτέλης θα χαρακτηρίσει τις θέσεις του Αναξαγόρα πιο καινοτομικές (*καινοπρεπεστέρας λέγων*) από του Εμπεδοκλή (989b6)²⁵. Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα στην ιστορία του Αριστοτέλη το προκαλούν οι Πυθαγόρειοι. Η εκτενής εξέτασή τους στο 5ο κεφάλαιο εισάγεται με τη φράση: «Παράλληλα με τους φιλοσόφους αυτούς [τον Εμπεδοκλή, τον Αναξαγόρα και τον Δημόκριτο] αλλά και πριν από

αυτούς, οι λεγόμενοι Πυθαγόρειοι ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με τα μαθηματικά...» (985 b23-24). Κάποιοι υποστηρίζουν ότι ο Αριστοτέλης, όταν μιλά για τους Πυθαγορείους, αναφέρεται ειδικά στον Φιλόλαο και τους μεταγενέστερους εκπροσώπους της σχολής. Πιο πιθανό ωστόσο είναι, όπως είδαμε, ότι αυτό που ενδιαφέρει τον Αριστοτέλη είναι να αναδείξει την επίδραση των Πυθαγορείων στη μαθηματική εκδοχή της πλατωνικής θεωρίας των Ιδεών, και γι' αυτό τοποθετεί τους Πυθαγορείους αμέσως πριν από τον Πλάτωνα, μολονότι γνωρίζει ότι ανατρέπει την ακριβή χρονολογική σειρά.

Ο προσεκτικός λοιπόν αναγνώστης μπορεί να διακρίνει ότι η χρονολογική κατάταξη δεν προκύπτει με αβίαστο τρόπο στο κείμενο του Αριστοτέλη. Μια οργάνωση σαν αυτή των σύγχρονων ιστοριών της φιλοσοφίας, όπου ένα κεφάλαιο αφιερώνεται σε κάθε μερίκι στοχαστή με χρονολογική σειρά, δεν είναι οικεία στον Αριστοτέλη. Η φυσική του τάση είναι να ομαδοποιήσει τις απόψεις των προγενεστέρων του με βάση τις λύσεις που δίνουν σε συγκεκριμένα προβλήματα²⁶. Γι' αυτό και παραβιάζει συχνά τη χρονολογική σειρά, όπως στις περιπτώσεις που μόλις αναφέραμε, ή όπως στην περίπτωση του Παρμενίδη, ο οποίος άλλοτε αποβάλλεται από την έρευνα της «φυσιολογίας», άλλοτε τοποθετείται στους εισηγητές του ποιητικού αιτίου (9841)25) και άλλοτε ανάμεσα στους Πυθαγορείους, με κριτήριο τη σημασία που αποδίδει στους ορισμούς (986M8).

Γιατί λοιπόν ο Αριστοτέλης επιχειρεί εδώ να οργανώσει το υλικό του χρονολογικά; Η γνώμη μου είναι ότι η επιλογή αυτή επιβάλλεται από τον ίδιο τον χαρακτήρα της πραγματείας. Αν ο Αριστοτέλης είχε σκοπό να ερευνήσει ένα ειδικό πρόβλημα, δεν θα είχε λόγο να επιμείνει στη χάραξη της ακριβούς ιστορίας του προβλήματος. Εδώ όμως το θέμα του είναι η ίδια η φιλοσοφία. Σε έναν λόγο υπέρ της φιλοσοφίας, καταλυτικό επιχείρημα είναι η κατάδειξη της αναγκαιότητάς της. Ο Αριστοτέλης ξεκινά από το αξίωμα ότι η βαθύτερη φύση του ανθρώπου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναζήτηση της γνώσης: *πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει*. Και η φιλοσοφία ως θεωρητική γνώση των πρώτων αρχών και αιτίων, ως *«ἡ θεωράτη καὶ τιμιωτάτη τῶν ἐπιστημῶν»* (983α5) είναι το τελευταίο στάδιο αυτής της γνωστικής αναζήτησης. Το εξελικτικό πρίσμα είναι κυρίαρχο στην εισαγωγή του Α. Ο άνθρωπος, αν και μοιράζεται με το ζώο την αίσθηση, το υπερβαίνει ως προς τη γνώση. Η εμπειρία, στην οποία φθάνει ο μέσος άνθρωπος, είναι προστάδιο της τέχνης και της επιστήμης. Η εξήγηση, το «διότι» των πραγμάτων, είναι υπέρτερη της περιγραφής, του «ότι». Οι θεωρητικές τέχνες είναι ανώτερες από τις ποιητικές και τις πρακτικές και επινοούνται ύστερα απ' αυτές. Η φιλοσοφία, τέλος, ολοκληρώνει τη θεωρητική καλλιέργεια του ανθρώπου.

Ο Αριστοτέλης έχει δείξει πώς έφτασε το ανθρώπινο είδος στην κατάκτηση της φιλοσοφίας. Επιχειρεί λοιπόν τώρα, στην ίδια λογική, να δείξει πώς εξελίχθηκε η ίδια η φιλοσοφία, από τότε που «ψέλλιζε για τα πάντα, γιατί ήταν ακόμη νέα και στα πρώτα της βήματα» (993315-16) μέχρι τη δική του εποχή. Η φιλοσοφία αποκτά πλέον ιστορία. Η ιστορία της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη είναι ένα χρονικό διαδοχικών ανακαλύψεων προς τη βαθμιαία ανάδυση της αλήθειας, η χάραξη μιας διαδρομής, της οποίας γνωρίζει πολύ καλύτερα την κατάληξη παρά την αφετηρία. Γνωρίζοντας πού βρίσκεται, θα επιχειρήσει να πάει προς τα πίσω, αποδίδοντας και τίτλους τιμής σ' εκείνους τους προγενέστερους στοχαστές που πρώτοι άνοιξαν δρόμους²⁷.

Αν επιμένει σε κάτι ο Αριστοτέλης, είναι στην απόδοση προτεραιοτήτων. Είδαμε την «αρχηγία» του Θαλή. Την πρωτιά για την προβολή του Νου τη δικαιούται μάλλον ο Αναξαγόρας, αν και τη διεκδικεί και κάποιος Ερμότιμος (984b18-20). Ο Εμπεδοκλής είναι μάλλον

ο πρώτος που συνέλαβε το ποιητικό αίτιο (988a33) και σίγουρα ο πρώτος που μίλησε για τέσσερα στοιχεία και για δύο αντίθετες κινητήριες δυνάμεις (985a29-33). Οι Πυθαγόρειοι είναι οι πρώτοι που ανέπτυξαν τα μαθηματικά (985B24), έκαναν τα πρώτα βήματα για την ανακάλυψη του είδους (987 a20), πρώτοι μίλησαν εμμέσως για ασώματα όντα (989 1[^]31), προηγήθηκαν του Πλάτωνα στη σύλληψη της έννοιας του απείρου (987b25) και της μίμησης (987M0), ίσως όμως τους πρόλαβε ο Αλκμαίων στις συστοιχίες των αντιθέτων (?86A28). Ο Ξενοφάνης είναι ο πρώτος «ένίσας» (986b21). Ο Σωκράτης πρώτος ανέδειξε τη σημασία των ορισμών και πρώτος αναζήτησε το καθόλου στα ηθικά (987b4). Ο Πλάτων, τέλος, εισήγαγε πρώτος τις Ιδέες (987b7), μίλησε πρώτος για νοητούς αριθμούς (990a31) και πλησίασε περισσότερο από τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα στη σύλληψη του τελικού αιτίου (988a14-17).

Οι περιπτώσεις που αναφέραμε είναι υπερβολικά πολλές για να είναι τυχαίες. Δείχνουν ότι βασικό μέλημα του Αριστοτέλη, όταν ανασυνθέτει το παρελθόν της φιλοσοφίας, είναι να ξεκαθαρίσει ποιος είπε πρώτος κάτι σημαντικό. Αυτό άραγε σημαίνει ότι η αριστοτελική ιστορία της φιλοσοφίας είναι προσωποκεντρική; Δεν το νομίζω. Όπως θα φανεί παρακάτω, στις κρίσιμες καμπές το βάρος πέφτει στην ίδια την πίεση της αλήθειας και όχι στα πρόσωπα. Κατά τη γνώμη μου, αν δείχνει κάτι αυτή η εμμονή στις πρωτιές, είναι ότι η αρχαιοελληνική φιλοσοφία έχει και έναν χαρακτήρα «αγωνιστικό». Δεν είναι δηλαδή αδιάφορο ποιος φτάνει πρώτος σε μια σημαντική καινοτομία, μολονότι το πιο βασικό είναι η ίδια η καινοτομία. Θα μας δοθεί όμως η ευκαιρία να θίξουμε πάλι αυτό το ζήτημα.

V

«Ο Αριστοτέλης ιστορικός της φιλοσοφίας». Ο τίτλος του κεφαλαίου λογικά παραπέμπει στο είδος της ιστορίας της φιλοσοφίας που εγκαινιάζει ο Αριστοτέλης, ειδικότερα στο ερώτημα αν ο Αριστοτέλης είναι αντικειμενικός ως ιστορικός της προγενέστερης φιλοσοφίας. Το ζήτημα έχει απασχολήσει αρκετά τους ειδικούς μελετητές, κυρίως μετά τις ακραία αρνητικές θέσεις που διατύπωσε ο Harrold Cherniss στα δύο μνημειώδη βιβλία του, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy* και *Aristotle's Criticism of Plato and the Academy*²⁸. Δεν αμφιβάλω ότι το ζήτημα αυτό είναι όντως σοβαρό, ιδίως αν πρόκειται κανείς να χρησιμοποιήσει τον Αριστοτέλη ως βασική πηγή για τη μελέτη της πρώιμης ελληνικής φιλοσοφίας. Όσον αφορά όμως την ίδια την αριστοτελική φιλοσοφία, το σημαντικό είναι να κατανοήσει κανείς γιατί ο Αριστοτέλης καταφεύγει συνεχώς στους προηγούμενους φιλοσόφους, τι ακριβώς του προσφέρει ο διάλογος με τα φιλοσοφικά δόγματα του παρελθόντος.

Ο Cherniss εξέτασε αναλυτικά κάθε αναφορά του Αριστοτέλη στους παλαιότερους φιλοσόφους και κατέληξε σε καθαρά αρνητικές διαπιστώσεις: «Δεν υπάρχουν “δοξογραφικές” αναφορές στα έργα του Αριστοτέλη, γιατί ο Αριστοτέλης δεν ήταν δοξογράφος αλλά φιλόσοφος που επιζητούσε να οικοδομήσει μια πλήρη και οριστική φιλοσοφία. Γι’ αυτόν -όπως για κάθε φιλόσοφο- οι θεωρίες των προκατόχων του ήταν υλικά που έπρεπε να ξαναδοουλευτούν για τους δικούς του σκοπούς»²⁹. Τα υλικά αυτά έπρεπε να διαρθρωθούν έτσι, ώστε να οδηγούν στην αριστοτελική σύνθεση. Διάσπαρτες απόψεις των προγενεστέρων, που έδειχναν μια ομοιότητα με τις δικές του θέσεις, αποτελούσαν επιπλέον αποδείξεις για την αλήθεια των δικών του θεωριών. Δεν διστάζει λοιπόν ο Αριστοτέλης να επιλέξει ό,τι τον βολεύει από τις θεωρίες των Προσωκρατικών, να μεταφράσει στο δικό του φιλοσοφικό ιδίωμα τις θεωρίες των προγενεστέρων, ακόμη και να διαστρεβλώσει τις θέσεις τους.

Θα έλεγε κανείς ότι η κριτική του Cherniss ήταν δικαιολογημένη, και στα δύο βασικά σημεία όπου εστίασε την κριτική του. Πρώτον, ο Αριστοτέλης είναι όντως φιλόσοφος και όχι δοξογράφος· επομένως, δεν ενδιαφέρεται για την πιστή μεταφορά των θεωριών των προηγούμενων αλλά για τη φιλοσοφική τους αξιοποίηση. Δεύτερον, ο Αριστοτέλης στήνει μια ιστορική αφήγηση που δείχνει να καθορίζεται από το τέλος της· ανασυνθέτει την ιστορία της φιλοσοφίας αναδρομικά, ως διαδρομή που βαθμιαία οδηγεί στη δική του φιλοσοφική σύλληψη.

Για το πρώτο σημείο κριτικής λίγα πράγματα μπορούμε να πούμε. Θα ήταν όντως ολέθριο να επιχειρήσει κανείς να μελετήσει τους Προσωκρατικούς έχοντας ως μοναδική πηγή τον Αριστοτέλη. Το παράδειγμα του Θαλή είναι χαρακτηριστικό· κανείς σήμερα δεν πείθεται ότι ο Θαλής μίλησε για τις αρχές των πάντων ούτε ότι είναι αυτός που ανακάλυψε την ύλη και το υλικό αίτιο· γνωρίζουμε πολύ καλά ότι οι έννοιες αυτές ανήκουν στο φιλοσοφικό οπλοστάσιο του Αριστοτέλη και ότι η προβολή τους σε στοχαστές του δού αιώνα π.Χ. συνιστά αναχρονισμό. Το ερώτημα όμως είναι αν αυτού του είδους οι κριτικές επισημάνσεις καθιστούν παραπλανητική και άχρηστη την όλη ιστορική ανασυγκρότηση του Αριστοτέλη. Ο Cherniss μάλλον υπαινίσσεται κάτι τέτοιο. Πριν καταλήξουμε και εμείς σε κάποιο συμπέρασμα, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η ιστορία του Αριστοτέλη είχε τόση δύναμη, ώστε ακόμη δεν έχει αντικατασταθεί το ερμηνευτικό του υπόδειγμα με κάποιο καλύτερο. Αρκεί να συγκρίνει κανείς οποιαδήποτε σύγχρονη ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας με την αριστοτελική ανασύνθεση, για να δει την καταλυτική της επίδραση - και δεν μιλώ μόνο για την εγελιανής έμπνευσης «Ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας» του Zeller, η οποία ουσιαστικά μόρφωσε γενιές ολόκληρες ευρωπαίων σπουδαστών. Ακόμη και σήμερα τοποθετούμε τις απαρχές της φιλοσοφίας, το πέραςμα από τον μύθο στον λόγο, στην Ιωνία του δού αιώνα. Ακόμη και σήμερα θεωρούμε καθοριστική την κριτική του Παρμενίδη στη φυσική μεταβολή και βλέπουμε τα συστήματα των ύστερων Προσωκρατικών ως προσπάθειες υπέρβασης της παρμενίδειας πρόκλησης. Ακόμη και σήμερα θεωρούμε καθοριστική τη σωκρατική στροφή στον άνθρωπο, η οποία οδηγεί τον Πλάτωνα στην εισαγωγή των Ιδεών ως νοητών και απόλυτων αξιών.

Το δεύτερο σημείο κριτικής του Cherniss είναι, κατά τη γνώμη μου, πιο γόνιμο. Είναι γεγονός ότι η τελική κατάληξη της ιστορικής αφήγησης του Αριστοτέλη είναι εκ των προτέρων γνωστή: η ανάδυση των τεσσάρων αιτίων νοηματοδοτεί την ιστορία της πρώιμης ελληνικής φιλοσοφίας. Επομένως, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι σκοπός της ιστορικής αναδρομής είναι απλώς η πιστοποίηση της αξίας της αριστοτελικής φιλοσοφίας ως φυσικής απόληξης και ολοκλήρωσης της προηγούμενης πνευματικής διαδρομής.

Η θεώρηση όμως αυτή είναι ανεπαρκής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κλειδί της ιστορίας της φιλοσοφίας που συνθέτει εδώ ο Αριστοτέλης είναι η αναδρομική ανασυγκρότηση, με βάση την αναγκαία αρχή της τελικής αιτίας³⁰. Ο Αριστοτέλης είναι υπέρμαχος όχι μόνο της φυσικής τελεολογίας αλλά και της τελεολογικής σύλληψης της ανθρώπινης ιστορίας (των τεχνών και των θεσμών). Ό,τι κάνει στα Μετά τα φυσικά με τη φιλοσοφία, το κάνει στην *Ποιητική* με την εξέλιξη της ποίησης και στα *Πολιτικά* με τη δημιουργία της πόλεως: η τραγωδία είναι η φυσική κατάληξη της πρώιμης επικής ποίησης, και η πόλις-κράτος της αρχαϊκής κώμης. Στην οπτική του Αριστοτέλη περισσότερο από τα πρόσωπα σημασία έχει η ανάδυση της αλήθειας και η πίεση που ασκούν τα ίδια τα γεγονότα και τα «φαινόμενα». Γι' αυτό, στα σημεία καμπής της ιστορικής του αφήγησης, χρησιμοποιεί εκφράσεις όπως: «Καθώς ωστόσο οι πρώτοι φιλόσοφοι προχωρούσαν με τον τρόπο που περιγράψαμε, το ίδιο το αντικείμενο της έρευνας τούς έδειξε τον δρόμο και τους υποχρέωσε να ερευνήσουν

περισσότερο (*αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ὠδοποίησεν αὐτοῖς καὶ συνηνάγκασεν ζητεῖν*)» (984 a18-19)· «υποχρεώθηκαν και πάλι, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων (ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀλήθειας) νὰ ἀναζητήσουν τὴν ἐπόμενη ἀρχή» (984 b10-11)· [ὁ Παρμενίδης], ὑποχρεωμένος ὥστόσο νὰ σεβαστεῖ τὰ φαινόμενα (*ἀναγκαζόμενος δ' ἀκολουθεῖν τοῖς φαινομένοις*), κάνει καὶ αὐτὸς με τὴ σειρά του δύο τὶς αἰτίες (986B31-34)³¹. Αὐτὴ ἡ γενικὴ τοποθέτηση δὲν ὁδηγεῖ ὥστόσο σὲ μιὰ ἀπολύτως γραμμικὴ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Εἶδαμε προηγουμένως τὴν τοποθέτηση τοῦ Ἀναξαγόρα μετὰ τὸν Ἐμπεδοκλή καὶ τῶν Πυθαγορείων μετὰ τοὺς ὕστερους Προ- σωκρατικούς. Ὁ Ἀριστοτέλης λοιπόν, ὅπως σημειώνει ὁ Ἀνώεικμιε, παρὰ τὴ γραμμικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἀνασυνθέτει, ὀρισμένες φορές «ερμηνεύει ἐλεύθερα τὴν ἱστορία». Κάποια προβλήματα φαίνεται νὰ ἔχουν τὴ δική τους ἱστορία. Ἡ ἀναδρομικὴ κατανόηση, προβάλλοντας στὸ παρελθόν μιὰ υποθετικὴ ἀναγκαιότητα, δὲν μπορεῖ νὰ παίξει τὸν ρόλο καὶ μιᾶς ρητῆς ἐξήγησης τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῶν παλαιότερων θεωριῶν³².

Τέλος, εἶμαι πρόθυμος νὰ συμφωνήσω με τὸν Cherniss ὅτι πολλές φορές ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀπολύτως συνειδητὰ, παραποιεῖ τὶς ρήσεις τῶν προγενέστερων του. Ἡ στάση αὐτὴ σίγουρα μας ξενίζει - με τὰ σημερινὰ κριτήρια, θεωρεῖται σαφῶς ἀντιδεοντολογικὴ. Τὸ σημαντικό ὥστόσο εἶναι νὰ κατανοήσουμε γιὰ τὸ κάνει αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης. Γιὰ νὰ φέρει πιο κοντὰ τὶς παλαιότερες θεωρίες στὶς δικές του ἀπόψεις, ἀπαντᾷ ὁ Cherniss. Ἀπάντηση σωστὴ ἀλλὰ ἀνεπαρκὴς - τὸ καίριο ἐρώτημα ἀπλῶς μετατίθεται. Γιὰ εἶναι τόσο σημαντικό γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ φέρει πιο κοντὰ του τὶς παλαιότερες θεωρίες μεταφράζοντας τες στὸ δικό του φιλοσοφικὸ ἰδίωμα;

Ἀς ἀπομονώσουμε ὀρισμένες κρίσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ προγενέστερους φιλοσόφους. Γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλή: «Ἄν ἀκολουθοῦσε κανεὶς τὸν Ἐμπεδοκλή καὶ κατανοοῦσε τὴν ἴδια τὴν σκέψη του καὶ ὅχι ὅσα ἀσαφῶς λέει, θὰ ἐβλεπε ὅτι ἡ φιλία εἶναι ἡ αἰτία τῶν καλῶν καὶ τὸ νείκος τῶν κακῶν πραγμάτων» (985a4-7). Γιὰ τοὺς πρῶτους φιλοσόφους: «θυμίζουν τοὺς ἀγύμναστους στὴν μάχη, αὐτοὺς ποὺ περιφέρονται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ καὶ κάπου κάπου τυχαία δίνουν καὶ καλὰ χτυπήματα... Ἐτσι καὶ αὐτοὶ δὲν φαίνονται νὰ γνωρίζουν τι λένε» (985b13-17). Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα: «Γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα τώρα, μιὰ εὐλόγη ὑπόθεση ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε εἶναι ὅτι ὑποστήριξε τὴν ὑπαρξὴ δύο στοιχείων. Τὴ θέση βέβαια αὐτὴ ὁ ἴδιος δὲν τὴν ἀνέπτυξε ἐπακριβῶς ποτέ (*οὐ διήρθρωσεν*), εἶναι ὁμως μιὰ θέση τὴν ὁποία θὰ εἶχε σίγουρα ἀκολουθήσει ἂν κάποιοι του τὴν εἶχαν ἐκθέσει... Ἄν λοιπόν ἀκολουθοῦσαμε τὴ σκέψη τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ προσπαθοῦσαμε νὰ συμβάλουμε σὲ αὐτὰ ποὺ ἠθέλε νὰ πει (*συνδιαρθρῶν ἃ βούλεται λέγειν*), τότε ἴσως οἱ θέσεις του νὰ φαίνονταν πιο σύγχρονες (*καινοπρεπεστέρας λέγων*)» (989a31-b6)³³.

Τὶ δείχνουν οἱ κρίσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους; Κατ' ἀρχάς, μαρτυροῦν τὴν κριτικὴ προδιάθεση τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴν τάση του νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἀνάγνωσης τῶν δογμάτων τῶν προκατόχων του. Επιπλέον, δείχνουν ὅτι ἡ οποιαδήποτε «ἀναδιάρθρωση» τῶν παλαιότερων θεωριῶν εἶναι ἀπολύτως συνειδητὴ καὶ σκόπιμη. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὑποσυνειδητὴ πρόθεση τοῦ παλαιότερου φιλοσόφου (*ἃ βούλεται λέγειν*) καὶ στὴν τελικὴ ἐκφραση τοῦ κειμένου του, ἡ ὁποία παραμένει ἀτελής. Συχνὰ ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος νὰ «συνδιαρθρῶς» με τὸν παλαιότερο φιλόσοφο «αὐτὸ ποὺ στὴν οὐσία ἐκεῖνος ἠθέλε νὰ πει», ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Ἀναξαγόρα. Με τὴ διορθωτικὴ ἐπέμβαση τοῦ Ἀριστοτέλη οἱ παλαιότερες ἀπόψεις «ἀνακαινίζονται» καὶ ἐκσυγχρονίζονται. Σύμφωνα με τὴ διατύπωση τοῦ Aubenque, ὁ Ἀριστοτέλης «ἐγκαινιάζει μιὰ μορφή ἱστορίας

της φιλοσοφίας η οποία αντιπαραθέτει, θα έλεγε κανείς, την ψυχολογική αυτοσυνείδηση των φιλοσόφων στην απόλυτη αυτοσυνείδησή τους»³⁴.

Εδώ εντοπίζεται το καίριο ερώτημα. Γιατί ο Αριστοτέλης αφιερώνει τόσο χρόνο στη συζήτηση των προγενέστερων φιλοσόφων, γιατί καταβάλλει τόση προσπάθεια να αναδιατυπώσει τις απόψεις τους με έναν τρόπο που ο ίδιος θεωρεί δημιουργικό;

VI

Πριν προχωρήσουμε, ας συνοψίσουμε τη μέθοδο του Αριστοτέλη στα *Μετά τα φυσικά*. Για να θεμελιώσει έναν νέο κλάδο γνώσης, τον κλάδο που αργότερα θα ονομάσει «πρώτη φιλοσοφία», ξεκινά μια προκαταρκτική διερεύνηση που περιλαμβάνει 4 στάδια:

1. Σύλληψη των πρώτων αρχών της *ἐπιζητουμένης* επιστήμης μέσω της διαλεκτικής επεξεργασίας *ἐνδόξων*.
2. Ιστορική ανασκόπηση της προγενέστερης φιλοσοφίας με δηλωμένο σκοπό την επικύρωση της δικής του θέσης.
3. Κριτική των προγενέστερων θεωριών.
4. Διατύπωση των ουσιαστικών *ἀποριῶν*, οι οποίες θα κατευθύνουν τη μελλοντική του αναζήτηση.

Αυτή η μέθοδος, με τη συγκεκριμένη διαδοχή των 4 σταδίων, δεν ακολουθείται σε κανένα άλλο έργο του Αριστοτέλη - πουθενά αλλού άλλωστε, όπως ήδη έχουμε πει, δεν επιδίδεται ο Αριστοτέλης στην ιστορία της προγενέστερης φιλοσοφίας. Τα στοιχεία ωστόσο που αποδίδει η διερεύνηση στο κάθε στάδιο συλλέγονται και αξιοποιούνται σε όλα τα θεωρητικά του έργα. Για παράδειγμα, στο *Περί ψυχής*, όπου και εκεί ο Αριστοτέλης αφιερώνει ένα ολόκληρο βιβλίο στην ανασκόπηση των θεωριών των προγενεστέρων, η σειρά ουσιαστικά αντιστρέφεται. Προηγείται η διατύπωση των βασικών αποριών περί της ψυχής· έπεται η αναλυτική συζήτηση των παλαιότερων θεωριών, όπου όμως η παράθεση είναι θεματική και όχι χρονολογική· ορίζεται τέλος η ψυχή³⁵. Η θεωρητική δικαιολόγηση που δίνεται στο *Περί Ψυχής* για τη μεθοδολογία της έρευνας είναι η εξής:

«Ερευνώντας για την ψυχή είναι αναγκαίο, ταυτοχρόνως με τη συζήτηση των αποριών τις οποίες πρέπει να υπερβούμε καθώς προχωρά η έρευνα, να λάβουμε επίσης υπόψη μας τις γνώμες των προγενεστέρων που έχουν μιλήσει για την ψυχή· ο σκοπός μας είναι να αποδεχτούμε όσα ειπώθηκαν σωστά, και αν κάτι δεν ειπώθηκε σωστά, από αυτό να προφυλαχτούμε»³⁶.

Στο χωρίο αυτό, όπως και στο αντίστοιχο από τα *Μετά τα φυσικά* (995a24-b4) που παραθέσαμε προηγουμένως, τονίζεται η σημασία τόσο της κριτικής διερεύνησης του παρελθόντος όσο και των *ἀποριῶν*, που αποτελούν το εφελτήριο της έρευνας για την ψυχή. Θα ήθελα ωστόσο εδώ να επιστήσω την προσοχή στη χρήση του επιρρήματος «ταυτοχρόνως» (*ἄμα*). Ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι η μελέτη και η κριτική των προγενεστέρων απόψεων για την ψυχή είναι διαδικασία που συντελείται ταυτοχρόνως με τη διατύπωση των ουσιαστικών αποριών. Στο κείμενο από τα *Μετά τα φυσικά* υποστηρίζεται εμμέσως η ίδια θέση. «Το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνουμε όταν θέλουμε να θεμελιώσουμε μια επιστήμη είναι να προσδιορίσουμε τα σημεία που θα αποτελέσουν αντικείμενο των πρωταρχικών μας αποριών.

Τα σημεία αυτά είναι οι διαφορετικές αντιλήψεις κάποιων προγενεστέρων για τα ζητήματα που μας απασχολούν, και ίσως ακόμη κάποιο στοιχείο που πέρασε απαρατήρητο» (995a24-27). Τα επίκεντρα των πρωταρχικών μας αποριών, λέει ο Αριστοτέλης, είναι οι διαφορετικές αντιλήψεις των προγενεστέρων. Οι ουσιαστικές δηλαδή απορίες σε ένα γνωστικό πεδίο, οι δυσκολίες που πρέπει να εντοπιστούν και να επιλυθούν για να προκύψει νέα γνώση προκύπτουν από την επίγνωση και την κριτική επισκόπηση των αντιλήψεων των προγενεστέρων. Ο διάλογος επομένως με το φιλοσοφικό παρελθόν είναι απολύτως αναγκαία ερευνητική διαδικασία, διαδικασία ταυτόσημη με τη διατύπωση των ουσιαστικών αποριών και τη θεμελίωση ενός γνωστικού πεδίου. Αντιλαμβανόμαστε επομένως τώρα ότι, ακόμη και τη μοναδική φορά που ο Αριστοτέλης φλερτάρει με τον ρόλο του ιστορικού της φιλοσοφίας (ή, αν θέλετε, επινοεί αυτόν τον νέο ρόλο), πρωταρχικό του μέλημα παραμένει ο κριτικός διάλογος με τα φιλοσοφικά συστήματα του παρελθόντος.

Η μεγαλύτερη ίσως φιλοσοφική ανακάλυψη του Αριστοτέλη είναι η ρητή συνειδητοποίηση ότι οι πρώτες αρχές μιας επιστήμης (τα αξιώματα της, οι νόμοι της, θα λέγαμε σήμερα) δεν αποδεικνύονται στο εσωτερικό αυτής της επιστήμης. Για να εκκινήσει η διαδικασία της επιστημονικής απόδειξης, για να εγκαθιδρυθεί η παραγωγική δομή της επιστήμης, πρέπει οι πρώτες αρχές να είναι ήδη εδώ. Πώς λοιπόν θα φθάσουμε στις πρώτες αρχές, από τη στιγμή που δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αποδείξεις; Η απάντηση του Αριστοτέλη είναι η «επαγωγή». Το πώς ακριβώς όμως λειτουργεί η αριστοτελική επαγωγή, δεν είναι απολύτως σαφές. Η γενίκευση που στηρίζεται σε εμπειρικές παρατηρήσεις (η σημερινή έννοια της επαγωγής) είναι μια διαδικασία που γίνεται αποδεκτή από τον Αριστοτέλη, αλλά έχει περιορισμένο βεληνεκές³⁷. Στα *Τοπικά*, βρίσκουμε την πληρέστερη προσέγγιση:

«Ακόμη [η διαλεκτική είναι χρήσιμη] για την κατανόηση των πρώτων αρχών κάθε επιστήμης. Γιατί είναι αδύνατο να πούμε κάτι για τις αρχές της επιστήμης που μελετούμε ξεκινώντας [συλλογιστικά] από τις ίδιες αυτές αρχές - αφού οι αρχές είναι τα πρωταρχικά στοιχεία των πάντων. Επομένως, όταν θέλουμε να μιλήσουμε για τις αρχές, πρέπει κατ' ανάγκην να κάνουμε χρήση των σχετικών ενδόξων. Και αυτή η διαδικασία είναι το ιδιαίτερο γνώρισμα (ή τουλάχιστον βασικό χαρακτηριστικό) της διαλεκτικής. Γιατί η διαλεκτική, ακριβώς επειδή έχει τη δυνατότητα να ελέγχει, μας παρέχει πρόσβαση προς τις αρχές όλων των επιστημών»³⁸.

Η αριστοτελική διαλεκτική είναι η μέθοδος που μας κάνει ικανούς να διατυπώνουμε συλλογισμούς για οποιοδήποτε πρόβλημα επί τη βάση ενδόξων³⁹. Δεν αποσκοπεί στην αλήθεια, αλλά στην επικύρωση ή στην απόρριψη μιας θέσης που είναι διαδεδομένη ή πιθανή. Η διαλεκτική όμως ανταλλαγή στον Αριστοτέλη, όπως έχει δείξει εύστοχα ο J. Brunschwig, δεν είναι μια ελεύθερη συζήτηση, αλλά μια μορφή «αγώνος» με σαφείς προκαθορισμένους κανόνες⁴⁰. Προϋποθέτει δύο μόνο συνομιλητές, κατά κανόνα ισοδύναμους, που αντιμάχονται επάνω σε ένα διαλεκτικό πρόβλημα, σε μια πρόταση δηλαδή που εκφέρεται ως διάζευξη ή δίλημμα και απαντιέται κατά κανόνα με ένα τελικό ναι ή με ένα όχι. Η επίλυση του προβλήματος δεν πρέπει να είναι ούτε άδηλη ούτε προφανής. Οι διαλεγόμενοι έχουν διακριτούς και μη εναλλάξιμους ρόλους: ο ένας πάντοτε ρωτά και ο άλλος πάντοτε απαντά, ενώ οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις ακολουθούν συγκεκριμένες προδιαγραφές. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι το διαλεκτικό παιχνίδι διαδραματίζεται μπροστά σε κοινό που επικροτεί, έχει πιθανόν διαιτητή και έχει έναν τελικό νικητή και έναν ηττημένο⁴¹. Περιττό να επισημαίνουμε ότι αυτή η περιγραφή φέρνει στον νου τις δραματουργικές συνθήκες του «διαλέγεσθαι» των πλατωνικών έργων.

Τι ακριβώς προσφέρει η διαλεκτική στη σύλληψη των πρώτων αρχών της επιστήμης; Κατά τον Αριστοτέλη, μπορεί να προσφέρει δύο υπηρεσίες. Είναι μια μέθοδος εξεταστική, μπορεί δηλαδή να διερευνήσει την αντοχή των φιλοσοφικών προτάσεων στον έλεγχο. Και είναι μια μέθοδος ευρετική: μας προσανατολίζει προς τις σωστές αρχές⁴².

Για την εξεταστική διάσταση της διαλεκτικής, αρκούμε στην επισήμανση ότι οι περίφημες αριστοτελικές απορίες, από τις οποίες ξεκινά πάντοτε η δική του έρευνα, είναι ακριβώς διαλεκτικά προβλήματα, προτάσεις δηλαδή διαζευκτικές τις οποίες ο Αριστοτέλης θέτει σε έλεγχο. Η διαλεκτική δίνει τη δυνατότητα στον φιλόσοφο να διατυπώσει μια έγκυρη άπορία⁴³ και να ακολουθήσει και τις δύο αντίθετες πορείες ενός διλήμματος στηριζόμενος σε ένδοξα. Με τη διαλεκτική του δεινότητα ο φιλόσοφος κρίνει επί τη βάσει ενδόξων τις συνέπειες της αποδοχής ή της άρνησης μιας αρχής⁴⁴.

«Πρέπει λοιπόν, όπως και στις άλλες περιπτώσεις, να καταγράψουμε τα φαινόμενα και, κατ' αρχάς να συζητήσουμε τις απορίες· με τον τρόπο αυτό θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι ισχύουν όλα τα ένδοξα για τις καταστάσεις που μελετούμε, και αν αυτό δεν είναι δυνατό, ότι ισχύουν τουλάχιστον τα περισσότερα και τα πιο σημαντικά. Γιατί αν επιλυθούν οι δυσχέρειες και παραμείνουν σε ισχύ τα ένδοξα, αυτό θα αποτελούσε μια ικανοποιητική απόδειξη»⁴⁵.

Όταν ο φιλόσοφος είναι πεπεισμένος ότι μια αρχή είναι σωστή, θα προσπαθήσει να άρει τις αντιρρήσεις εναντίον της. Αν καταφέρει να απορρίψει όλες τις διαλεκτικές αντιρρήσεις, θα έχει προσφέρει μια έμμεση απόδειξη⁴⁶. Έτσι προσεγγίζει ο Αριστοτέλης την αρχή της μη αντίφασης στο Γ των *Μετά τα φυσικά*, όπου δηλώνει ότι όσοι ζητούν μια αυστηρή απόδειξη αυτής της αρχής είναι απαίδευτοι, γιατί αγνοούν ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις για όλα, αλλά δέχεται τη δυνατότητα μιας «ελεγκτικής αποδείξεως» με την προϋπόθεση βέβαια ότι ο αμφισβητών αυτή την αρχή θα τολμήσει να διατυπώσει θετικά την αντίρρησή του⁴⁷.

Εξίσου σημαντική είναι η ευρετική διάσταση της διαλεκτικής. Είδαμε προηγουμένως ένα καλό παράδειγμα εφαρμογής της διαλεκτικής μεθόδου, όταν αναφερθήκαμε στο πώς ο Αριστοτέλης φθάνει στις πρώτες αρχές της φιλοσοφίας στο Α των *Μετά τα Φυσικά*. Παραφράζω τη συλλογιστική του. Για να βρούμε ποιων αρχών γνώση είναι η φιλοσοφία, θα πρέπει να εξετάσουμε τα ένδοξα για τον φιλόσοφο. Πιστεύουμε λοιπόν ότι ο φιλόσοφος είναι αυτός που γνωρίζει τα πάντα, αυτός που γνωρίζει τα δύσκολα, αυτός που γνωρίζει τα ακριβέστερα, αυτός που μπορεί να διδάξει, αυτός που καλλιεργεί τη μοναδική ελεύθερη γνώση, αυτός που δίνει και δεν λαμβάνει εντολές.

Τι μπορούμε όμως να βγάλουμε από αυτές τις πεποιθήσεις; Από το ένδοξο, λ.χ., ότι η φιλοσοφία είναι ελεύθερη γνώση, ο Αριστοτέλης συμπεραίνει ότι η φιλοσοφία είναι η γνώση των πρώτων αρχών και αιτίων. Πώς γίνεται αυτό; Με τον εξής σύνθετο διαλεκτικό συλλογισμό: Η φιλοσοφία είναι ελεύθερη γνώση. Ελεύθερη γνώση είναι η γνώση που δεν εξαρτάται από άλλη προϋπάρχουσα γνώση. Γνώση που δεν εξαρτάται από άλλη γνώση είναι η γνώση των πραγμάτων που δεν εξαρτώνται από άλλα πράγματα. Πράγματα που δεν εξαρτώνται από άλλα πράγματα είναι οι πρώτες αρχές και αιτίες. Συμπέρασμα: Η φιλοσοφία είναι η γνώση των πρώτων αρχών και αιτίων.

Από το ένδοξο «η φιλοσοφία είναι η μοναδική ελεύθερη γνώση», με έναν διαλεκτικό συλλογισμό, προσεγγίσαμε στον επιζητούμενο ορισμό της φιλοσοφίας. Αξίζει ωστόσο να διερωτηθεί κανείς πώς προέκυψε το συγκεκριμένο ένδοξο; Μ' άλλα λόγια, πού βρήκε αυτή την πεποίθηση ο Αριστοτέλης και γιατί θεώρησε ότι είναι εύλογη και διαδεδομένη; Το ερώτημα δεν τίθεται καν στο αριστοτελικό κείμενο. Ωστόσο, ο εξοικειωμένος με την πλατωνική

παράδοση αναγνώστης γνωρίζει καλά ότι η θέση αυτή βρίσκεται στην Πολιτεία και στον Θβαιητο⁴⁸. Είναι βέβαια προφανές ότι πολλοί σύγχρονοι του Αριστοτέλη δεν θα αποδέχονταν αυτή την πλατωνική πεποίθηση. Για παράδειγμα, ο Ισοκράτης θα ήταν πρόθυμος να μετριάσει την αυτονομία της φιλοσοφίας προβάλλοντας την εξάρτησή της από την πολιτική αποτελεσματικότητα. Επομένως, όταν ο Αριστοτέλης μιλά για επαγωγή, για πρόσβαση από τα ένδοξα στις πρώτες αρχές, έχει στον νου του μια άρρητη διαδικασία επιλογής των κατάλληλων ενδόξων, μέσα από την πλούσια παρακαταθήκη που του προσφέρει η προγενέστερη φιλοσοφία. Σ' αυτό τον διευκολύνει ο ιδιαίτερα ασαφής ορισμός των ενδόξων, που ορίζονται ως «αυτά που πιστεύουν όλοι ή οι περισσότεροι ή οι σοφοί, και από τους σοφούς ή όλοι ή οι περισσότεροι ή οι πιο γνωστοί και διάσημοι»⁴⁹. Τώρα αντιλαμβανόμαστε γιατί δεν υπάρχει αριστοτελικό σύγγραμμα χωρίς εκτεταμένη αναφορά και κριτική στους παλαιότερους φιλοσόφους. Η αρχή της έρευνας σε οποιονδήποτε γνωστικό τομέα είναι η αντιπαράθεση με τις θεωρίες των προγενεστέρων. Η αντιπαράθεση θα προσφέρει τα κατάλληλα ένδοξα, τη μόνη αφετηρία που διαθέτουμε για την πρόσβαση στις πρώτες αρχές. Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος φιλόσοφος που συλλαμβάνει τη φιλοσοφία ως μια μορφή διαλόγου με τους προγενέστερους στοχαστές. Εκεί όπου ο Πλάτων αντιμαχόταν διαφορετικούς τρόπους ζωής, ο Αριστοτέλης αντιμάχεται διαφορετικές φιλοσοφικές αντιλήψεις.

Ο «αγών», βέβαια, ως θεμελιώδης τρόπος εκφοράς της αλήθειας είναι κοινός σε δάσκαλο και μαθητή, όπως και σε όλη, υποψιάζομαι, την αρχαιοελληνική σύλληψη της πραγματικότητας. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να έχει πλήρη συνείδηση του «αγωνιστικού» χαρακτήρα της φιλοσοφικής γνώσης, όπως φαίνεται από ένα σημαντικό χωρίο στο Περί. ουρανοί):

«Γιατί αυτή είναι μια συνήθεια που όλοι έχουμε: δεν διεξάγουμε μια έρευνα προσβλέποντας στο αντικείμενό της, αλλά έχοντας στον νου αυτόν που υποστηρίζει τα αντίθετα από μας. Ακόμη και όταν ερευνούμε μόνοι μας κάτι, φθάνουμε μέχρι εκείνο το σημείο όπου δεν έχουμε πλέον να αντιτάξουμε τίποτε στον εαυτό μας. Γι αυτό λοιπόν όποιος πρόκειται να ερευνήσει κάτι σωστά πρέπει να προβάλλει εκείνες τις ενστάσεις που αρμόζουν στο ίδιο το αντικείμενό του και αυτήν τη δεξιότητα την αποκτά, όταν έχει εξετάσει όλες τις σχετικές διαφορές»⁵⁰.

Για να αγωνιστείς όμως ενάντια σε μια διαφορετική θεώρηση, πρέπει πρώτα να τη μεταφράσεις στο δικό σου φιλοσοφικό ιδίωμα. Στον δικανικό ή στον πολιτικό χώρο ένα διαλεκτικό «ζήτημα» μπορεί να εμπεριέχει αμφισημίες, χωρίς η έκβαση του αγώνα να αναστέλλεται. Ο δικαστής τελικά αποφαινεται και ο Δήμος αποφασίζει. Στον φιλοσοφικό όμως χώρο δεν μπορούν οι αντίδικοι να μιλούν διαφορετική γλώσσα⁵¹. Αυτό που κάνει λοιπόν ο Αριστοτέλης είναι να «συνδιαρθρώνει» τις φιλοσοφικές θεωρήσεις των προγενεστέρων, αποκαλύπτοντας «αυτά που ήθελε να πει» κάποιος Προσωκρατικός και όχι αυτά που όντως είπε. Τα αριστοτελικά κείμενα προσφέρουν πολυάριθμα παραδείγματα, όπου η θεώρηση ενός παλαιότερου φιλοσόφου εκσυγχρονίζεται, για να δεχτεί στη συνέχεια τα πυρά του Αριστοτέλη⁵². Με τον τρόπο αυτόν αποκτά ο ίδιος έναν άξιο διαλεκτικό αντίπαλο, και η φιλοσοφία σημαντικά φιλοσοφικά «προβλήματα».

Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι επομένως αναντικατάστατη ως παρακαταθήκη ενδόξων. Τα ένδοξα αυτά, κατάλληλα αναδιατυπωμένα, θα ενταχθούν σε κάποιο από τα σκέλη ενός φιλοσοφικού προβλήματος. Άρα, δεν έχει νόημα να λειτουργεί ο φιλόσοφος όπως ο ιστορικός, αναπαράγοντας το τι ακριβώς είπε κάποιος προγενέστερος («τά γενόμενα λέγειν»), αλλά να εκθέτει «οἷα ἄν γένοιτο, καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον», να ανασυγκροτεί δηλαδή αυτά που θα έπρεπε να είχε πει. Γι' αυτό άλλωστε, όπως μας δίδαξε ο

Αριστοτέλης ακολουθώντας και σ' αυτό τον δάσκαλό του, «καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσεις ἱστορίας ἐστίν»⁵³.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τις σχετικές αναφορές βλ. Düring [1961], 51.
2. Ηράκλειτος, απόσπ. 40.
3. Φαίδρος 248b, 275a κ.ε.
4. Düring [1961], 51.
5. *Τοπικά* 105b12-18, ἐκλέγειν δὲ χρή καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων, τὰς δὲ διαγραφὰς ποιεῖσθαι περὶ ἑκάστου γένους ὑποτιθέντας χωρίς, οἷον περὶ ἀγαθοῦ ἢ περὶ ζῶον, καὶ περὶ ἀγαθοῦ παντός, ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ τί ἐστίν. παρασημαίνεσθαι δὲ καὶ τὰς ἑκάστων δόξας, οἷον ὅτι Ἐμπεδοκλῆς τέτταρα ἔφησε τῶν σωμάτων στοιχεῖα εἶναι· θεῖη γὰρ ἂν τις τὸ ὑπὸ τινος εἰρημένον ἐνδόξου. Ὅπως παρατηρεῖ ο Brunschwig ([1967], xcvi), ἀπὸ τῆς σύστασης αὐτῆς τοῦ Αριστοτέλη μπορεῖ νὰ προέκυψε τὸ δεδηλωμένο ἐνδιαφέρον τῶν ἀμεσῶν μαθητῶν τοῦ Αριστοτέλη, τοῦ Θεόφραστου ἢ τοῦ Εὐδήμου, γιὰ τὴν συλλογὴ δοξογραφικῶν μαρτυριῶν.
6. *Περὶ οὐρανοῦ* 270b5-15, ἐν ἅπαντι γὰρ τῷ παρεληλυθότι χρόνῳ κατὰ τὴν παραδεδομένην ἀλλήλοισι μνήμην οὐθὲν φαίνεται μεταβεβληκός.
7. *Περὶ οὐρανοῦ* 270b 19, οὐ γὰρ ἅπαξ οὐδὲ δις ἀλλ' ἀπειράκις δεῖ νομίζειν τὰς αὐτὰς ἀφικνεῖσθαι δόξας εἰς ἡμᾶς. Ἡ ἴδια σκέψη διατυπώνεται ἐπίσης στὰ Μετεωρολογικά 339b27, στὰ Μετὰ τα φυσικά Α 1074b10 καὶ στὰ Πολιτικά 1329b25 καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ στὴν κυριολεξία τῆς. Πρβ. Cleary [1995], 414. Κατὰ τὸν Jaeger ([1923], 128), αὐτὴ ἡ πεποιθήση θὰ πρέπει νὰ οδήγησε τὸν Αριστοτέλη στὴ σύνταξη μιᾶς συλλογῆς ἐλληνικῶν παροιμιῶν, «με τὴ σκέψη ὅτι αὐτές οἱ λακωνικὲς καὶ ἐντυπωσιακὲς ἐμπειρικὲς συμβουλές εἶναι ἀπομεινάρια μιᾶς προ-λόγιας φιλοσοφίας (βλ. απόσπ. 13)».
8. *Μετὰ τα φυσικά* α 993b2-4, 13-15, ἕκαστον λέγειν τι περὶ τῆς φύσεως, καὶ καθ' ἓνα μὲν οὐθὲν ἢ μικρὸν ἐπιβάλλειν αὐτῇ, ἐκ πάντων δὲ συναθροισζομένων γίνεσθαι τι μέγεθος... οὐ μόνον δὲ χάριν ἔχειν δίκαιον τούτοις ὧν ἂν τις κοινώσαιο ταῖς δόξαις, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐπιπολαιότερον ἀποφαναμένοις· καὶ γὰρ οὗτοι συνεβάλοντό τι· τὴν γὰρ ἔξιν προήσκησαν ἡμῶν. Ὅπως ἐπισημαίνει ο Barnes ([2006], 33-34), «ἡ στήριξη στὴν παράδοση ἢ ἡ χρησιμοποίησις τῶν παλαιότερων ἀνακαλύψεων ἀποτελεῖ φρόνιμη καὶ ἀναντικατάστατη διαδικασία καὶ πρακτικὴ γιὰ κάθε ἐπιστήμονα ἐρευνητὴ. Ὅμως στὸν Αριστοτέλη τὸ ζήτημα διαθέτει μεγαλύτερο βάθος. Εἶχε ὑψηλὴ ἐπίγνωση τῆς θέσης ποὺ κατεῖχε στὸ τέρμα μιᾶς σειρᾶς διανοητῶν, ἐνῶ εἶχε πλήρη γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος καὶ ἐπίγνωση τῆς δικῆς τοῦ θέσης μέσα σ' αὐτήν. Καὶ ἡ συμβουλὴ τοῦ νὰ δίνουμε προσοχὴ στὰ ἐνδόξα ἀποτελεῖ κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ συνετὴ ἀπλῶς προτροπὴ: στὸ κάτω κάτω ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐκ φύσεως ἐπιθυμοῦν νὰ ἀνακαλύψουν τὴν ἀλήθεια· ἡ φύσις δὲν θὰ εἶχε προικίσει τὸν ἄνθρωπο με μιὰ τέτοια ἐπιθυμία, ἀν ἡ ικανοποίησίς της ἦταν ἀδύνατη, καὶ ἐπομένως, ἀν οἱ ἄνθρωποι γενικῶς πιστεύουν κάτι, τὸ γεγονὸς αὐτὸ υποδηλώνει ὅτι εἶναι πιθανότερο ἡ πεποιθήσις αὐτὴ νὰ εἶναι ἀληθὴς παρά ἐσφαλμένη». Ὅπου ὑπάρχει λοιπὸν προϋπάρχουσα γνώσις, πρέπει κατὰ κάποιον τρόπο νὰ αξιοποιηθεῖ. Σε περιπτώσεις βέβαια ἐντελῶς νέων ἐρευνητικῶν κλάδων, τότε ἡ ἐρευνα πρέπει νὰ ἀρχίσει ἐξ ἀρχῆς, καὶ αὐτὸ, κατὰ τὸν Αριστοτέλη, εἶναι τὸ δυσκολότερο. Μιλώντας στους Σοφιστικὸς ἐλέγχους γιὰ τὴν ρητορικὴ καὶ τὴ «συλλογιστικὴ», ἀποδίδει τὴν ἀπαρχὴ τῆς πρώτης σε προγενέστερους θεωρητικὸς, ἐνῶ δὲν διστάζει, νὰ υπερηφανευτεῖ γιὰ τὴ δική του συμβολὴ στὴν ἐξ ἀρχῆς θεμελίωσις τῆς δεύτερης (183b17 κ.ε.).

9. Βλ. Κάλφας [2005], 20-21.
10. Φαίδων 96a κ.ε.
11. Σοφιστής 242c κ.ε.
12. Αντίδοσις 261.
13. Ό.π., 266.
14. Ό.π., 271, *τοὺς ταῖς δόξαις ἐπιτυγχάνειν ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦ βελτίστου δυναμένου.*
15. Ό.π., 275, 285.
16. Στον χαμένο διάλογο Περί φιλοσοφίας, που κατά τον Jaeger ([1923], 128), θα πρέπει να γράφηκε την ίδια περίπου εποχή με το βιβλίο Α των Μετά τα φυσικά, ο Αριστοτέλης επιχειρούσε και πάλι μια αναδρομή στην παλαιότερη σκέψη αρχίζοντας μάλιστα, από πολύ παλαιότερα, από τους Μάγους της Μεσοποταμίας (απόσπ. 6), τους Ορφικούς και τους Επτά Σοφούς. Είναι όμως, κατά τη γνώμη μου, εντελώς ἀπίθανο, στο πλαίσιο ενός διαλόγου, να γινόταν μια συστηματική ανάπτυξη της εξέλιξης της προσωκρατικής φιλοσοφίας, σαν κι αυτή που έχουμε στα Μετά τα φυσικά.
17. Για την ακρίβεια μιλώντας ως πλατωνικός κριτικός - είναι άλλωστε πολύ γνωστό ότι, όταν προβαίνει στο 9ο κεφάλαιο σε μια κριτική των Ιδεών, μιλά ακόμη για τους πλατωνικούς στο Ιο πληθυντικό πρόσωπο. Για την εξέχουσα θέση του Πλάτωνα στην ιστορική ανασυγκρότηση του Αριστοτέλη βλ. Frede [2004],
18. Τα ἐνδοξα ὀρίζονται στα Τοπικά (100b21-23) με έναν ιδιαίτερα εύκαμπτο τρόπο: «Ἐνδοξα εἶναι αὐτὰ που πιστεύουν ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι ἢ οἱ σοφοί, καὶ ἀπὸ αὐτοῦ ἢ οἱ περισσότεροι ἢ οἱ πιο γνωστοί καὶ διάσημοι» (ἐνδοξα δὲ τὰ δοκοῦντα πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς, καὶ τούτοις ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καὶ ἐνδόξοις). Στον ορισμό αυτόν θα επανέλθουμε.
19. 983a33, *τεθεώρηται μὲν οὖν ἰανῶς περὶ αὐτῶν ἡμῖν ἐν τοῖς περὶ φύσεως.* Η παραπομπή είναι στο 3ο κεφάλαιο του 2ου βιβλίου των Φυσικῶν.
20. Μετά τα φυσικά B 995a24-b4, *ἀνάγκη πρὸς τὴν ἐπιζητουμένην ἐπιστήμην ἐπελθεῖν ἡμᾶς πρῶτον περὶ ὧν ἀπορήσαι δεῖ πρῶτον ταῦτα δ' ἐστὶν ὅσα τε περὶ αὐτῶν ἄλλως ὑπελήφασιν τινες, κἂν εἴ τι χωρὶς τούτων τυγχάνει παρεωραμένον. ἔστι δὲ τοῖς εὐπορήσαι βουλομένοις προὔργου τὸ διαπορήσαι καλῶς· ἢ γὰρ ὕστερον εὐπορία λύσις τῶν πρότερον ἀπορουμένων ἐστὶ, λύειν δ' οὐκ ἔστιν ἀγνοοῦντας τὸν δεσμόν, ἀλλ' ἢ τῆς διανοίας ἀπορία δηλοῖ τοῦτο περὶ τοῦ πράγματος... διὸ δεῖ τὰς δυσχερείας τε θεωρηκέναι πάσας πρότερον, τούτων τε χάριν καὶ διὰ τὸ τοὺς ζητοῦντας ἄνευ τοῦ διαπορήσαι πρῶτον ὁμοίους εἶναι τοῖς ποῖ δεῖ βαδίζειν ἀγνοοῦσι, καὶ πρὸς τούτοις οὐδ' εἴ ποτε τὸ ζητούμενον εὗρηκεν ἢ μὴ γιγνώσκειν τὸ γὰρ τέλος τούτω μὲν οὐ δῆλον, τῷ δὲ προηρηκότι δῆλον. ἔτι δὲ βέλτιον ἀνάγκη ἔχειν πρὸς τὸ κρίναι τὸν ὥσπερ ἀντιδίκων καὶ τῶν ἀμφισβητούντων λόγων ἀκηκοότα πάντων.*
21. Για τους διαδόχους του Αριστοτέλη στο Λύκειο και τον Αριστοτελισμό βλ. Sharpies [1996] και Brisson [1997].
22. 983b27-984a3, «Υπάρχουν και κάποιοι που πιστεύουν ότι την ίδια αντίληψη για τη φύση του νερού είχαν και οι πανάρχαιοι άνθρωποι, εκείνοι που έζησαν πάρα πολλά χρόνια πριν από τη σημερινή γενεά και που πρώτοι μίλησαν για τους θεούς ... Τώρα το αν αυτή η άποψη για τη φύση του νερού είναι πράγματι αυθεντική και παμπάλαια δεν είναι σίγουρο. Για τον Θαλή πάντως λέγεται ότι με αυτό τον τρόπο μίλησε για την πρώτη αιτία». Για τον τρόπο με τον οποίον ο Αριστοτέλης αποφασίζει ότι οι απαρχές της φιλοσοφίας πρέπει να τοποθετηθούν στον Θαλή, ο οποίος ως εκ τούτου ορίζει ένα σαφές σημείο τομής με τη μυθική σκέψη, βλ. Frede [2004], 27 κ.ε.
23. Η χρονολογική σειρά, αλλά με πολύ πιο ελαστικό τρόπο, δηλώνεται και για την περίοδο της «προϊστορίας» της φιλοσοφίας: η ανακάλυψη των «τεχνών», ισχυρίζεται ο Αριστοτέλης, έγινε σε τρία στάδια: πρώτα ανακαλύφθηκαν οι τέχνες που αποσκοπούσαν στην κάλυψη άμεσων

βιοτικών αναγκών, στη συνέχεια οι τέχνες της «διαβίωσης» (όπου πιθανόν εντάσσονται η νομοθετική, η πολιτική ή το θέατρο) και μόνο στο τέλος οι θεωρητικές τέχνες (981b12-25). Τη θεωρητική αυτή καινοτομία ο Αριστοτέλης την τοποθετεί στην Αίγυπτο με την ανακάλυψη των μαθηματικών, σε έναν παλαιό αλλά μη καθορισμένο χρόνο. Είναι ενδιαφέρον ότι στην Ελλάδα τα πράγματα αντιστράφηκαν: κατά τον Αριστοτέλη, πρώτα ανακαλύφθηκε η φιλοσοφία με τον Θαλή και τους υλικούς μονιστές και στη συνέχεια τα μαθηματικά με τους Πυθαγορείους.

24. Αλέξανδρος, 27.26.

25. Το ίδιο θα ισχυριστεί στο *Περί ουρανού* για τις κάποιες κοσμολογικές θέσεις των Ατομικών και του Πλάτωνα: [οι Ατομικοί] *καίπερ ὄντες ἀρχαιότεροι ταῖς ἡλικίαις καινότερας ἐνόησαν περί τῶν νῦν λεχθεντων* (308b30-32) — και αυτό παρά τη γενική του θέση ότι ο Πλάτων είναι και χρονολογικά και λογικά μεταγενέστερος των Ατομικών.

26. Κατά τον Gueroult ([1984], 41-43), αυτό που επιζητεί ο Αριστοτέλης ξεφεύγει από την απλή και αντικειμενική ιστορική διερεύνηση. Προέχει η τάση του διαλεκτικού να διατυπώσει *a priori* όλες τις δυνατές εναλλακτικές λύσεις σε ένα πρόβλημα, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι λύσεις έχουν όντως προταθεί από κάποιους στο παρελθόν. Γι' αυτό και συχνά ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε προηγούμενες *ὑπολήψεις*, χωρίς να προσδιορίζει σε ποιον ανήκουν. «Η ιστορία δεν επεμβαίνει παρά μόνο δευτερευόντως, για να καλύψει, και συνήθως εν μέρει, ένα πλαίσιο που έχει χαραχθεί α ρηοί από τον φιλοσοφικό λόγο. Οριακά, φαίνεται λοιπόν ότι μπορούμε να προσπεράσουμε την ιστορία, η οποία δεν πραγματώσε παρά μόνο εν μέρει μια φιλοσοφική θέση που έχει προκαθοριστεί α ρηοί. Η μέριμνα του ιστορικού υποχωρεί μπροστά στη μέριμνα του λογικού, η φιλοσοφική εμπειρία της ιστορίας μπροστά στον α ρηοί προσδιορισμό των θέσεων» (42).

27. Ο Aubenque [1962], ο οποίος μας έχει δώσει την πληρέστερη ανάλυση του Αριστοτέλη ως κριτικού της προγενέστερης φιλοσοφίας, προτείνει ένα εξελικτικό ερμηνευτικό σχήμα. Ο Αριστοτέλης εμπνέεται στα *Μετά τα φυσικά* από μια αισιόδοξη στάση, όπου η αλήθεια αποκαλύπτεται αναπόφευκτα μέσα στο ξεδίπλωμα της ιστορίας της φιλοσοφίας. Σε μεταγενέστερα κείμενα θα αντικαταστήσει βαθμιαία αυτήν «την εικόνα της κατάκτησης, την κληρονομημένη από τον ορθολογισμό του διαφωτισμού [των σοφιστών και των ιπποκρατικών γιατρών], με τη λιγότερο φιλόδοξη εικόνα του δια λόγου, μεταφορά στην ιστορία της σωκρατικής διαλεκτικής... Ο Αριστοτέλης δεν παρουσιάζεται πια ως δικαστής, αλλά μόνο ως διαιτητής: δεν προσδιορίζει *a priori* σε ποια πλευρά βρίσκεται η αλήθεια, αλλά θεωρεί ότι η αλήθεια, ή τουλάχιστον η κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να την αναζητήσουμε, προκύπτει από την ίδια την αντιπαράθεση» (89). Ωστόσο, κατά τον Aubenque, ο Αριστοτέλης κατά βάθος δεν αμφισβητεί την έννοια της προόδου στη φιλοσοφία. Απλώς στη θέση της γραμμικής προόδου θέτει βαθμιαία τη διαλεκτική πρόοδο, μια πρόοδο με πισωγυρίσματα και συνεχή διαμάχη. «Καταλαβαίνουμε τώρα τη βαθιά συγγένεια που ενώνει στον Αριστοτέλη τη διαλεκτική και την ιστορία: αν η διαλεκτική είναι η μέθοδος της έρευνας (*ζήτησις*), η ιστορία είναι ο τόπος της έρευνας. Η ανάπτυξη μιας απορίας (*διαπορεῖν*) και η συγκέντρωση των απόψεων των προγενεστέρων είναι δύο συμπληρωματικές διαδικασίες: γιατί η ιστορία της φιλοσοφίας ξεδιπλώνει τους δισταγμούς και τις αντιφάσεις μέσα από τις οποίες θα περάσει και ο ίδιος ο φιλόσοφος. Ο διάλογος των φιλοσόφων μέσα στον χρόνο μας δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε μια μορφή άσκησης της αλήθειας - όχι αναπόφευκτη ανάπτυξη, αλλά δυσχερής δοκιμασία. Αυτή είναι η χρησιμότητα της ιστορίας: σύμπτυξη των ετών της μάθησης των μελλοντικών φιλοσόφων, με την εμπειρία των παλαιότερων δοκιμασιών. Αυτό είναι και το όριό της: η ιστορία, αν και δείχνει τα λάθη που πρέπει να αποφύγουμε και τους δρόμους που δεν οδηγούν πουθενά, δεν αποκαλύπτει στον φιλόσοφο καμία βασιλική οδό. Μόνος υπεύθυνος για την πορεία του, δεν έχει άλλη ελπίδα παρά *τὰ μὲν κάλλιον λέγοι τὰ δὲ μὴ χεῖρον* (*Μετά τα φυσικά* M 1076b20)» ([1962], 92).

Αν και συμφωνώ με το τελικό συμπέρασμα του Aubenque, δεν είμαι σίγουρος αν μας βοηθά σε κάτι η εξελικτική προσέγγιση των αντιλήψεων του Αριστοτέλη. Πιο εύλογη μου φαίνεται η ερμηνεία ότι ο Αριστοτέλης προβαίνει σε μια ιστορική σκιαγράφηση της παλαιότερης φιλοσοφίας, στο

πλαίσιο ενός κειμένου που έχει την ιδιαιτερότητα ότι, συνεχίζοντας τον *Προτρεπτικό*, απευθύνεται, σε ένα ευρύ κοινό και θέλει να προπαγανδίσει μια πλατωνική σύλληψη της φιλοσοφίας. Ένα έμμεσο επιχείρημα υπέρ αυτής της αντίληψης είναι η κατάδειξη της ιστορικής σύγκλισης της φιλοσοφίας στις ακαδημαϊκές θέσεις.

28. Cherniss [1935] και Cherniss [1944]. Η θέση του Cherniss υιοθετείται από τον McDiarmid [1953]. Για μια κριτική στην ακραία αρνητική στάση του Cherniss βλ. Guthrie [1957], 35-41.

Πρβλ. Mansion [1961]. Για τη συνόψιση της σχετικής διαμάχης βλ. Collobert [2002],

29. Cherniss [1935], 347.

30. Aubenque [1962], 88. Αυτό σημαίνει ότι στο Α των Μετά τα φυσικά ο Αριστοτέλης υιοθετεί εμμέσως την ιδέα της προόδου στη φιλοσοφία, αφού η ιδέα της προόδου εμπεριέχεται εξ ορισμού στο τελεολογικό κοσμοείδωλο. Πρβλ. Collobert [2002], 283.

31. Πρβ. *Περί ζων μορίων* 642a18, 27.

32. Aubenque [1962], 81.

33. Παρόμοιες κρίσεις διατυπώνονται σταθερά στο Α των Μετά τα φυσικά. Βλ. 986b6, για τους Πυθαγορείους· 988b14, για την αδυναμία σύλληψης του τελικού αιτίου. Την ίδια αντιδιαστολή εκφράζει ο Αριστοτέλης για τους οπαδούς των Ιδεών: *καὶ γὰρ εἰ μὴ καλῶς διαρθροῦσιν οἱ λέγοντες, ἀλλ' ἔστι γε τοῦθ' ὃ βούλονται (Μετά τα φυσικά Β 1002b27-28)*. Πρβ. *Περί ουρανού* 301a9, *Φυσικά* 188a6. Η αντιδιαστολή αυτή τονίζεται από τον Aubenque [1962], 78 κ.ε.

34. Aubenque [1962], 79.

35. Στο *Περί ψυχῆς* ο αριστοτελικός ορισμός της ψυχῆς δίνεται στην αρχή του 2ου βιβλίου (412a27-29). Ολόκληρο το εκτεταμένο 1ο βιβλίο ασχολείται με τη συζήτηση των απόψεων των Προσωκρατικών και των Πλατωνικών, με άξονες αφενός τη σχέση της ψυχῆς με την κίνηση και αφετέρου τη σχέση της ψυχῆς με την αίσθηση. Πριν ωστόσο παραθέσει τις προγενέστερες αντιλήψεις, ο Αριστοτέλης διατυπώνει στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του ορισμένες θεμελιώδεις απορίες περί της ψυχῆς: Σε ποια κατηγορία του όντος ανήκει η ψυχή; Είναι δυνάμει ον ή ενεργεία ον; Διακρίνεται σε μέρη ή όχι; Ποια είναι τα πάθη της ψυχῆς; Είναι χωριστή η ψυχή από το σώμα ή όχι; (402a23- 403b19).

36. *Περί ψυχῆς* 403b20-24, *ἐπισκοποῦντας δὲ περὶ ψυχῆς ἀναγκαῖον, ἅμα διαποροῦντας περὶ ὧν εὐπορεῖν δεῖ προελθόντας, τὰς τῶν προτέρων δόξας συμπαραλαβεῖν ὅσοι τι περὶ αὐτῆς ἀπεφῆ- ναντο, ὅπως τὰ μὲν καλῶς εἰρημένα λάβωμεν, εἰ δέ τι μὴ καλῶς, τοῦτ' εὐλαβηθῶμεν*.

37. Ο Owen [1961] είναι αυτός που πρώτος έδειξε την αριστοτελική χρήση των ενδόξων για τον προσδιορισμό των πρώτων αρχών κάθε επιστήμης. Με τη λέξη «φαινόμενα» ο Αριστοτέλης εννοεί άλλοτε τις κοινές παρατηρήσεις που κάνει ο ίδιος ή παίρνει από άλλες πηγές, λ.χ. στη βιολογία ή στη μετεωρολογία, και άλλοτε «τις κοινές πεποιθήσεις και τις κοινές γλωσσικές χρήσεις των συγχρόνων του, που συμπληρώνονται από τις γνώμες άλλων στοχαστών» (155). Αυτή η τάση συνδυάζεται στην ουσία με μια προσφιλή στον Αριστοτέλη μεθοδολογική αρχή, «ότι στην αναζήτηση των εξηγήσεων πρέπει να ξεκινάμε από αυτό που είναι οικείο ή γνώριμο σε εμάς» (158), και στη συνέχεια να «αποδυναμώνουμε ή να απορρίπτουμε κάποιες από τις συνθήκες που εμπεριέχονται στις αρχικές μας παρατηρήσεις» (160).

38. *Τοπικά* 101a36-b4, *ἔτι δὲ πρὸς τὰ πρῶτα τῶν περὶ ἐκάστην ἐπιστήμην. ἐκ μὲν γὰρ τῶν οἰκείων τῶν κατὰ τὴν προτεθεῖσαν ἐπιστήμην ἀρχῶν ἀδύνατον εἰπεῖν τι περὶ αὐτῶν, ἐπειδὴ πρῶται αἱ ἀρχαὶ ἀπάντων εἰσὶ, διὰ δὲ τῶν περὶ ἑκάστα. ἐνδόξων ἀνάγκη περὶ αὐτῶν διελθεῖν. τοῦτο δ' ἴδιον ἢ μάλιστα οἰκείον τῆς διαλεκτικῆς ἐστίν· ἐξεταστικὴ γὰρ οὖσα πρὸς τὰς ἀπασῶν τῶν μεθόδων ἀρχὰς ὁδὸν ἔχει*.

39. *Τοπικά* 100a18-20.

40. Brunschwig [1967], xxiii.

41. Ό.π., xxii κ.ε. Πρβλ. Moraux [1968].

42. Για τη λειτουργία της διαλεκτικής ως διαδικασίας σύλληψης των πρώτων αρχών βλ. Bolton [1994].
43. Τοπικά 104a8, ἔστι δὲ πρότασις διαλεκτικὴ ἐρώτησις ἔνδοξος..., μὴ παράδοξος. Πρβ. Τοπικά 101b1, διὰ τῶν περὶ ἕκαστα ἐνδόξων ἀνάγκη περὶ αὐτῶν [τῶν ἀρχῶν] διελθεῖν.
44. Τοπικά 101a34-36, πρὸς δὲ τὰς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστήμας, ὅτι δυνάμενοι πρὸς ἀμφοτέρω διαπορῆσαι ῥᾶον ἐν ἑκάστοις κατοψόμεθα τὰληθές τε καὶ τὸ ψεῦδος.
45. Ηθικά Νικομάχεια 1145b2-7, δεῖ δ', ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων, τιθέντας τὰ φαινόμενα καὶ πρῶτον διαπορῆσαντας οὕτω δεικνύναι μάλιστα μὲν πάντα τὰ ἔνδοξα περὶ ταῦτα τὰ πάθη, εἰ δὲ μὴ, τὰ πλεῖστα καὶ τὰ κυριώτατα· ἐάν γὰρ λύηται τε τὰ δυσχερῆ καὶ καταλείπεται τὰ ἔνδοξα, δεδειγμένον ἂν εἴη ἱκανῶς. Στο παραπάνω χωρίο ο Barnes ([2006], 74) διακρίνει μια διακήρυξη του απορητικού και μη συστηματικού χαρακτήρα της βασικής έρευνας του Αριστοτέλη. Πρβ. Περί ουρανού 279b4-11: «©α αποφανθούμε ἂν ὁ οὐρανὸς ἔχει ἢ δὲν γεννηθῇ, εἶναι φθαρτὸς ἢ ἀφθαρτος, ἀφού προηγουμένως συζητήσουμε τις πεποιθήσεις των ἄλλων στοχαστῶν. Γιατί αὐτὸ που συμβαίνει με τις ἀντίθετες θεωρήσεις εἶναι ὅτι οἱ ἀποδείξεις υπέρ της μιας προκαλοῦν ἀπορίες στην ἀντίθετη θεώρηση. Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, καὶ αὐτὰ που εμεῖς θα υποστηρίζουμε θα φανοῦν πιο πειστικά σε ὅσους ἔχουν προηγουμένως ἀκούσει τις ἀξιώσεις των ἀντίθετων θεωρήσεων. Γιατί το να καταδικαστεῖ κάποιος ἐρήμην, δὲν εἶναι κάτι που εμεῖς θα το θέλαμε. Ἀντιθέτως, αὐτοὶ που πρόκειται να κρίνουν σωστά την ἀλήθεια πρέπει να λειτουργοῦν ὡς διαιτητές καὶ ὄχι ὡς ἀντίδικοι». Για μια πραγμάτευση της ἀριστοτελικῆς ἀπορίας καὶ της σημασίας της βλ. Aubenque [1980],
46. Βλ. Reeve [2000], 21-27.
47. Μετά τα φυσικά Γ1006a12-13, ἔστι δ' ἀποδείξει ἀλεγκτικῶς καὶ περὶ τούτου ὅτι ἀδύνατον, ἂν μόνον τι λέγῃ ὁ ἀμφισβητῶν. Κατὰ τον Reeve ([2000], 21-27) ὁ φιλόσοφος ὡς «πεπαιδευμένος» κάνει χρήση της ἀπορηματικῆς μεθόδου, εἰδικά της λεγόμενης πειραστικῆς, που του ἐπιτρέπει να ἐλέγχει, ἀκόμη καὶ σε τομεῖς που δὲν ἐλέγχει πλήρως ἐπιστημονικά, ἂν οἱ ἰσχυρισμοὶ των υποτιθέμενων εἰδικῶν εἶναι σωστοὶ ἢ λανθασμένοι (βλ. Ηθικά Νικομάχεια 1094b23, πεπαιδευμένου γὰρ ἔστιν ἐπὶ τοσοῦτον τὰκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος· Περί ζῶων μορίων 639a4, πεπαιδευμένου γὰρ ἔστι κατὰ τρόπον τὸ δύνασθαι κρῖναι εὐστόχως τί καλῶς ἢ μὴ καλῶς ἀποδίδωσιν ὁ λέγων). «Αὐτὸ που ἡ ἀπορηματικὴ φιλοσοφία μάς προσφέρει σε σχέση με τις πρώτες ἀρχές των ἐπιστημῶν εἶναι ἡ ἐπίλυση των δεσμῶν - ἡ ἄρση των ἐμποδίων πρὸς τὴ σαφὴ καὶ ἀκριβὴ γνώση... Εἶναι κατὰ βάθος ἕνας ἐπίγονος του σωκρατικοῦ ἐλέγχου» (26-27).
48. Πολιτεία 499a, 536e, Θεαίτητος 172d.
49. Τοπικά 100b21-23.
50. Περί ουρανού 294b6-13, πᾶσι γὰρ ἡμῖν τοῦτο σὺνηθες, μὴ πρὸς τὸ πρᾶγμα ποιεῖσθαι τὴν ζήτησιν ἀλλὰ πρὸς τὸν τάναντία λέγοντα· καὶ γὰρ αὐτὸς ἐν αὐτῷ ζητεῖ μέχρι περ ἂν οὐ μηκέτι ἔχῃ ἀντιλέγειν αὐτὸς αὐτῷ. Διὸ δεῖ τὸν μέλλοντα καλῶς ζητήσιν ἐνστατικὸν εἶναι διὰ τῶν οἰκείων ἐνστάσεων τῷ γένει, τοῦτο δ' ἔστιν ἐκ τοῦ πάσας τεθεωρηκέναι τὰς διαφοράς. Παρά την κριτικὴν που ἔχω ἀσκήσει στην ἀρνητικὴν γιὰ τον Αριστοτέλη ἀντιμετώπιση του Cherniss, δὲν μπορῶ παρά να συνυπογράψω τὴν κρίση του γιὰ τὴ σκοπιμότητα της ἀριστοτελικῆς «ἀπορητικῆς» μεθόδου. «Αὐτὴ ἡ “ἀπορητικὴ” μέθοδος συνδέεται με ὅλες τις δυσχερεῖς καὶ τοὺς κίνδυνους που ὁ Αριστοτέλης ρητὰ ἀναφέρει ὡς συνέπειες της τάσης του να ἀντιμάχεται μᾶλλον παρά να ἐρευνᾷ· αὐτὴ ἡ τάση καὶ ὄχι κάποια θεωρία της ἐνότητας της ἀνθρώπινης σκέψης τον οδηγεῖ να υιοθετήσῃ τὴν “ἀπορητικὴν” μέθοδο στις διαλέξεις του. Ὁ Αριστοτέλης εἶχε πίσω του τὴν παράδοση των πλατωνικῶν διαλόγων καὶ των δικῶν του πρώιμων γραπτῶν καὶ εἶχε ἐπίσης βαθιὰ μέσα του τὴν ἀρχαιοελληνικὴ προτίμηση γιὰ τον ἀγῶνα» ([1944], 349). Κάθε

συζήτηση στα διδακτικά γραπτά του Αριστοτέλη «είναι στην πραγματικότητα ένας διάλογος στον οποίο οι γνώμες των παλαιότερων στοχαστών παίρνουν τη θέση των διαλεγομένων και το συμπέρασμα προκύπτει με τη μέθοδο της υπόθεσης και της αντιλογίας. Στην περίπτωση αυτή, ωστόσο, αποκαλύπτεται ότι οι γνώμες δεν επιλέχθηκαν περισσότερο τυχαία από όσο οι διαλεγόμενοι στους διαλόγους του Πλάτωνα. Κάθε γνώμη που αναφέρεται παίζει έναν ρόλο για την πρόσβαση προς το συμπέρασμα· και αν ο Αριστοτέλης μπορούσε να χρησιμοποιήσει μόνο θεωρίες που όντως κάποτε είχαν προταθεί από κάποιον, εξακολουθούσε να έχει στα χέρια του τα τεχνάσματα των δραματουργών και του Πλάτωνα. Μπορούσε να τις ερμηνεύει έτσι ώστε να εξυπηρετούν τον σκοπό του» (ό.π., 349).

51. Για το θέμα της δυνατότητας επίλυσης των «ζητημάτων» βλ. Μπασάκος [1999],

52. Ένα θαυμάσιο σχετικό παράδειγμα μάς δίνει ο Αριστοτέλης στο 2ο βιβλίο των *Φυσικών*, όταν αποδίδει στον Εμπεδοκλή μια εκλεπτυσμένη θεωρία εξέλιξης των ειδών, που θυμίζει τη δαρβινική, την οποία βεβαίως ουδέποτε διατύπωσε ο ίδιος ο Εμπεδοκλής. Βλ. Κάλφας [1999], 208 κ.ε.

53. *Περί ποιητικής* 1451a36-b11.